

ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ
ΘΕΟΣ
ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ

ΘΕΟΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ

Ένας χριστιανός μπορεί να 'ναι προφήτης, άγιος, παπάς, βασιλιάς, στρατηγός, υπουργός, ανώτερος δημόσιος υπάλληλος, εκπρόσωπος μιας οποιασδήποτε εξουσίας, χωροφύλακας, δήμιος, άρχοντας, εκμεταλλευτής αστός ή υποδουλωμένος προλετάριος, καταπιεστής ή καταπιεζόμενος, βασανιστής ή βασανιζόμενος, αφεντικό ή μισθωτός, δεν έχει όμως το δικαίωμα να πει ότι είναι άνθρωπος· γιατί ο άνθρωπος δε γίνεται πραγματικά άνθρωπος παρ'ά μόνο στο μέτρο που σέβεται και αγαπά την ανθρωπινότητα και την ελευθερία ολωνών, και στο μέτρο που την ελευθερία του και την ανθρωπινότητά του τις σέβονται, τις αγαπούν, τις αναδεικνύουν και τις δημιουργούν όλοι οι άλλοι.

ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ
ΘΕΟΣ ΚΑΙ ΚΡΑΤΟΣ

Μετάφραση: Βασίλης Τομανάς

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:
Εκδόσεις Κατσάνος
Αριστοτέλους 26
Τηλ.: 235.683 - Θεσσαλονίκη

ΚΑΤΣΑΝΟΣ - ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

Παρουσίαση

Στο βιβλίο αυτό περιλαμβάνονται δυο κείμενα. Το πρώτο, είναι μια ανάλυση της ζωής και του έργου του Μιχαήλ Μπακούνιν από τον καναδό αναρχικό Τζορτζ Γούντκοκ. Το δεύτερο, είναι το έργο του Μπακούνιν **Θεός και κράτος**.

Ο ποιητής, δημοσιογράφος και εκδότης Τζορτζ Γούντκοκ έζησε μέχρι τα 1949 στην Αγγλία, όπου αφενός η γνωριμία του με την Μαρί Λουίζ Μπερνέρι (κόρη του Καμίλο Μπερνέρι) και αφετέρου ο φιλειρηνισμός του, τον οδήγησαν φυσικότητα στον αναρχισμό. Από τα 1949 και μετά ζει στον Καναδά και έχει γράψει πολλά έργα για τον αναρχισμό και τους αναρχικούς. Από το πιο βασικό του έργο, έχουμε πάρει και το κείμενο που ακολουθεί και αναφέρεται στον Μιχαήλ Μπακούνιν. Η μετάφραση έγινε από το αγγλικό πρωτότυπο.

Όσο για το έργο του Μπακούνιν **Θεός και κράτος**, η μετάφρασή του έγινε από τη γαλλική έκδοση που επιμελήθηκε ο Μαξ Νετλάου.

Μερικές σημειώσεις που κρίθηκαν απαραίτητες βρίσκονται στο τέλος του βιβλίου.

Μάρτης 1985

Μιχαήλ Μπακούνιν - Η ορμή της καταστροφής

Ο Μιχαήλ Μπακούνιν ήταν αυτός που, περισσότερο απ' όλους τους άλλους αναρχικούς, έζησε σαν αναρχικός και του αξίζει ο τίτλος του αναρχικού. Στους Γκόντγουιν, Στίρνερ και Προυντόν(1) φαίνεται πάντα να υπάρχει μια απόσταση ανάμεσα στις λογικές ή γεμάτες πάθος ακραίες σκέψεις τους και στις πραγματικότητες της καθημερινής ζωής. Αυτοί οι άνθρωποι που γεννούσαν τον τρόμο στους συγκαιρινούς τους, μπορεί να βγαίνουν απ' τα σπουδαστήριά τους και να μεταμορφώνονταν στον σχολαστικό πρώην παπά, στον καθηγητή του παρθεναγωγείου με το πλατύ μέτωπο και στον πρώην χειροτέχνη - τον περήφανο για την ποιότητα της εκτυπωτικής του δουλειάς - που γίνεται πρότυπο οικογενειάρχη. Μ' αυτό δε θέλω να πω ότι οποιοσδήποτε απ' αυτούς ήταν θεμελιακά ασυνεπής· τόσο ο Γκόντγουιν όσο και ο Προυντόν έδειξαν παραδειγματικό θάρρος στη σύγκρουσή τους με την εξουσία όταν η συνειδησή τους τους επέβαλε κάτι τέτοιο, αλλά η ορμή τους για ξεσηκωμό φαινόταν να καλύπτεται σχεδόν τελείως από τη συγγραφική τους δραστηριότητα, και, στη δράση τους, η περιφρόνησή τους για τη συμβατική συμπεριφορά σπάνια εκδηλωνόταν με τρόπο πιο έντονο από μια κάποια εκκεντρικότητα.

Ο Μπακούνιν, απ' την άλλη μεριά, ήταν κάτι παραπάνω από εκκεντρικός, ένας επαναστάτης που σχεδόν σε κάθε του πράξη φαινόταν να εκφράζει τις πιο δυναμικές πλευρές της αναρχίας. Ήταν ο πρώτος από μια ολόκληρη σειρά αριστοκρατών που υποστήριξαν την υπόθεση του αναρχισμού, και δεν έχασε ποτέ μια κληρονομημένη χάρη στους τρόπους που την συνδύαζε με τη χαρακτηριστική ρωσική διαχυτικότητα

και καλοσύνη καθώς και με μίαν ενστικτώδη περιφρόνηση για όλες τις αστικές συμβατικότητες. Σωματικά, ήταν γιγαντώσωμος και η εξαιρετική αθημελυσία του μπορούσε να εντυπωσιάσει ένα ακροατήριο πριν ακόμα αρχίσει να κερδίζει τη συμπάθειά του με την πειθώ και την ευγλωττία. Όλες του οι ορέξεις - με εξαίρεση τη σεξουαλική - ήταν υπερβολικές· συζητούσε νύχτες ολόκληρες, διάβαζε πάρα πολύ, έπινε κονιάκ σα να 'ταν κρασί, κάπνισε 1600 πούρα σ' ένα μόνο μήνα που έκανε φυλακισμένος στη Σαξονία κι έτρωγε με τόση βουλημία ώστε ένας πονόψυχος αυστριακός δεσμοφύλακας ένωσε την υποχρέωση να του χορηγεί διπλές μερίδες. Δεν είχε απολύτως καμία αίσθηση της ιδιοκτησίας ή της οικονομικής εξασφάλισης· μια ολόκληρη ζωή την πέρασε με δωρεές και με δάνεια από φίλους και θαυμαστές, έδινε χρήματα με την ίδια γενναιοδωρία που τα 'παιρνε και κυριολεκτικά δε σκεφτότανε διόλου το αύριο. Ήταν έξυπνος, μορφωμένος κι ωστόσο αφελής· αυθόρμητος, ευγενικός κι ωστόσο πονηρός· πιστός όσο γίνεται περισσότερο κι ωστόσο απερισκεπτος, που έβαζε διαρκώς τους φίλους του σε άσκοπους κινδύνους. Επαναστάτης και συνωμότης, οργανωτής και προπαγανδιστής, ήταν παίγνιο του επαναστατικού ενθουσιασμού. Μπορούσε να μεταδώσει, χωρίς καθόλου να επιβάλει, τα ιδανικά του σ' άλλους ανθρώπους και να τους οδηγήσει, με τη θέλησή τους, στη δράση στα οδοφράγματα ή στις αιθουσες διαλέξεων.

Κι όμως, ήταν φορές που όλη αυτή η πληθωρική και ακάματη δραστηριότητά του έπαιρνε τη μορφή του παιχνιδιού ενός μεγάλου παιδιού, και άλλες φορές που οι ακραίες πράξεις και τα ακραία λόγια του δημιουργούσαν σκηνές καθαρής κωμωδίας που έκαναν τον Μπακούνιν να φαίνεται σαν καρικατούρα και όχι σαν υπόδειγμα αναρχικού. Τον βλέπεις να παρελαύνει στους δρόμους μιας ελβετικής πόλης μεταμφιεσμένος, χωρίς να πείθει κανέναν, σε αγγλικανό παπά· να στέλνει με το ταχυδρομείο γράμματα γραμμένα σε κώδικα, και να στέλνει τον κώδικα με το ίδιο γράμμα·

να κάνει πανέξυπνες μπλόφες σε τυχαίες γνωριμίες και να μιλά για πελώριες και ολότελα φανταστικές μυστικές στρατιές που είχε στη διάθεσή του. Είναι πάντα δύσκολο να αναρρέσεις τα όσα ειρωνικά λόγια γράφει ο Ε. Χ. Καρ στη μοναδική βιογραφία του Μπακούνιν που γράφτηκε στα εγγλέζικα.

Κι όμως, ο Μπακούνιν εξακολουθεί να είναι πολύ σπουδαία μορφή και δεν μπορούμε να τον ξεγράψουμε θεωρώντας τον απλώς εκκεντρικό. Αν ήταν τρελός, ήταν κάποιος σαν τους τρελούς του Μπλέικ που με την επίμονη προσκόλληση στην τρέλα τους φτάνουν στη σοφία, και το ηθικό του ανάστημα ήταν πολύ μεγάλο - και ταίριαζε πολύ καλά με τον καιρό του -, για τούτο κι έγινε ένας από τους ανθρώπους που άσκησαν τεράστια επιρροή τόσο γενικά στην επαναστατική παράδοση όσο και ειδικά στην ιστορία του αναρχισμού. Κι αυτό το πέτυχε τόσο με τις αποτυχίες του - που ήταν πολλές - όσο και με τις θριαμβευτικές επιτυχίες του.

Απέτυχε, πρώτα πρώτα, εκεί που οι περισσότεροι μεγάλοι αναρχικοί πέτυχαν - απέτυχε σαν συγγραφέας. Μολονότι γέμιζε με μόχθο άφθονα χαρτιά, δεν άφησε ούτε ένα ολοκληρωμένο έργο που να μεταδίδει στους μεταγενέστερους τις ιδέες του. Όπως εκμυστηρεύτηκε μια φορά στον Χέρτζεν, δεν μπορούσε να δομήσει ένα έργο και δεν ήταν καθόλου υπομονετικός· σε ο,τιδήποτε έγραφε, έχανε σύντομα τον αρχικό του προσανατολισμό και συνήθως το άφηνε στη μέση. Τα καλύτερα κείμενά του είναι μικρά κομμάτια που γράφηκαν για εξαιρετικές περιστάσεις κι έχουν όλες τις αδυναμίες της επικαιρικής γραφής. Ούτε και οι ιδέες που συναντάμε στα γραπτά του είναι πολύ πρωτότυπες, εκτός από τα κείμενα όπου μιλάει για την οργάνωση των επαναστάσεων· αλλιώς, λέει λίγα μόνο που δεν τα 'χει πάρει, κατά κάποιον τρόπο, από τον Χέγκελ ή τον Μαρξ κι από τον Κοντ ή τον Προυντόν.

Αυτοί που τον θαυμάζουν, παραδέχονται την αδυναμία των θεωρητικών του έργων, συνήθως όμως θεωρούν ότι αντισταθμίζεται από την πραγματικά μεγάλη σημασία που είχε ο Μπακούνιν σαν άνθρωπος

της δράσης. Κι όμως, ακόμα και οι πράξεις του, όσο κι αν είναι εντυπωσιακές, φαίνονται πολύ συχνά ιδιαίτερα αναποτελεσματικές. Μπλέχτηκε σε περισσότερες ανώφελες πλεκτάνες κι έθρεψε τις περισσότερες φρούδες ελπίδες απ' όλους τους άλλους επαναστάτες, σε μian εποχή που προσφερόταν ιδιαίτερα για τέτοια πράγματα. Έφτασε πάρα πολύ αργά και δεν πρόλαβε την ενεργητική φάση της μοναδικής επιτυχημένης εξέγερσης της ζωής του, της Επανάστασης του Φλεβάρη του 1848 στο Παρίσι· οι άλλες πέντε εξεγέρσεις όπου έλαβε μέρος, σαν ηγετική μορφή κι έγιναν σ' ολόκληρη την Ευρώπη, ήτανε όλες είτε ηρωικές καταστροφικές αποτυχίες είτε κωμικά φιάσκο. Οι μυστικές εταιρίες που του άρεζε να ιδρύει, ήτανε είτε θνησιγενείς είτε διαλύονταν σύντομα εξαιτίας εσωτερικών συγκρούσεων. Κι έπειτα απ' όλα αυτά, πέθανε μονάχος, έξω από τους αγώνες στους οποίους είχε αφιερώσει τη ζωή του κι εγκαταλειμμένος απ' τους αναρχικούς υποστηρικτές του.

Σαν αντιστάθμισμα, όμως, για τις αδυναμίες του, ο Μπακούνιν είχε τις αρετές της αφοσίωσης στο ιδανικό του και της διορατικότητας, που σ' αυτές οφείλονται τα κατορθώματά του. Είδε, πιο καθαρά κι από τον Προυντόν ακόμα, ότι στη δεκαετία του 1860 είχε φτάσει ο καιρός που οι θεωρίες των αναρχικών θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σαν μέσα για να δοθεί ενεργητική έκφραση στη δυσαρέσκεια των εργατών και των αγροτών των λατινικών χωρών. Αυτό που κατάλαβε, τον οδήγησε να ενταχτεί στην Πρώτη Διεθνή, κι εκεί διέκρινε ξεκάθαρα τις εξουσιαστικές τάσεις του μαρξιστικού σοσιαλισμού. Οι ασυμφιλίωτες διαφορές ανάμεσα στην ελευθεριακή και στην εξουσιαστική αντίληψη για το σοσιαλισμό, αναπτύχθηκαν μέσα στη Διεθνή, στη διάρκεια της διαμάχης του Μπακούνιν με τον Μαρξ· στη σύγκρουση αυτή, η ομάδα που είχε για αρχηγό της τον Μπακούνιν πήρε σιγά σιγά μορφή και έγινε ο πυρήνας του ιστορικού αναρχικού κινήματος. Τα χρόνια της σύνδεσής του με τη Διεθνή, ήταν για τον Μπακούνιν τα χρόνια στα

οποία οφείλει τη μεγάλη και διαρκή σπουδαιότητά του· αν δεν ήταν αυτά, θα 'ταν απλώς ο πιο φανταχτερός από μια χούφτα εκκεντρικών επαναστατών που συρρέανε στα κέντρα των εξόριστων της Ελβετίας και της Αγγλίας κατά τις δεκαετίες γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα.

Όπως και τόσοι άλλοι αναρχικοί, ο Μπακούνιν ήταν από καταγωγή κι από ανατροφή άνθρωπος της υπαίθρου. Γεννήθηκε στα 1914 σ' ένα κτήμα στο Πρεμουκίνο της επαρχίας του Τβερ της Ρωσίας, και ο πατέρας του Αλέξανδρος Μπακούνιν ήταν ένας μετρημένος φιλελεύθερος της σχολής του 18ου αιώνα, ένας άνθρωπος που αγαπούσε τα γράμματα και ερασιτέχνης ποιητής· βρισκόταν στο Παρίσι στη διάρκεια της Γαλλικής Επανάστασης και είχε πάρει διδακτορικό φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Πάντοβα. Η γυναίκα του Βαρβάρα ανήκε στην οικογένεια Μουράβιεφ που είχε μεγάλο κύρος στη Ρωσία· τρία ξαδέφφια της, που ο Μπακούνιν τα γνώρισε όταν ήταν μικρός, έλαβαν μέρος στην πρώτη από τις επαναστάσεις που γίνανε στη Ρωσία, στη συνωμοσία των Δεκεμβριστών υποστηρικτών του συντάγματος, στα 1825. Η οικογένεια ήταν πολυμελής· τα δέκα παιδιά ήταν πολύ δεμένα μεταξύ τους κι είχαν μεγάλη συναισθηματική επαφή, κι έτσι στα χρόνια της εξορίας του ο Μπακούνιν έβλεπε πίσω, τα ευτυχισμένα παιδικά του χρόνια, με μια ρομαντική νοσταλγία την οποία συναντάμε πολύ συχνά στα απομνημονεύματα των ρώσων αριστοκρατών που γεννήθηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα.

Η ζωή στο Πρεμουκίνο ήταν σχεδόν σπαρτιατικά λιτή, επειδή όμως ο Αλέξανδρος Μπακούνιν ήταν μαθητής του Ρουσό φρόντιζε πολύ για τη μόρφωση των παιδιών του· στα παιδικά του χρόνια, ο Μιχαήλ Μπακούνιν έμαθε τις γλώσσες που έμελλε αργότερα να του φανούν τόσο χρήσιμες όταν έγινε διεθνιστής επαναστάτης - τα γαλλικά, τα γερμανικά, τα εγγλέζικα και τα ιταλικά. Εκείνο τον καιρό ήταν σχεδόν υποχρεωτικό το να περνάει ένας ρώσος αριστοκράτης τουλάχιστον ένα κομμάτι της ζωής του είτε στο στρατό

είτε στη διοικητική γραφειοκρατία· γι' αυτό, ο πρεσβύτερος γιος, ο Μιχαήλ, στάλθηκε στη Σχολή Πυροβολικού στην Αγία Πετρούπολη. Ήταν απρόθυμος μαθητής, τελικά όμως πήρε το δίπλωμά του και τοποθετήθηκε, για να ασκήσει τα καθήκοντα του αξιωματικού, στη μακρινή Λιθουανία. Η πλήξη, η απέχθεια για την πειθαρχία και μια αγάπη για τα βιβλία που ξύπνησε άξαφνα μέσα του εκείνο τον καιρό, τον έκαναν να μισήσει τη στρατιωτική ζωή· την επόμενη χρονιά πήγε στο σπίτι του, έκανε πειστικά τον άρρωστο και κατάφερε ν' αποστρατευτεί. Λίγους μήνες αργότερα, βρισκόταν στη Μόσχα όπου συνάντησε τον Νικόλας Στάνκεβιτς, τον πρώτο άνθρωπο που του έδειξε το δρόμο της επανάστασης.

Ήταν τα χρόνια που οι νεαροί ρώσοι διανοούμενοι άρχιζαν να 'ναι δεκτικοί στις επιρροές που έφταναν από τη δυτική Ευρώπη περνώντας τους φραγμούς που όρθωνε η λογοκρισία. Ο ρομαντισμός στη λογοτεχνία, η γερμανική μεταφυσική, η γαλλική κοινωνική σκέψη - όλα αυτά έβρισκαν υποστηρικτές στους κύκλους των διανοούμενων της Μόσχας και της Αγίας Πετρούπολης. Γύρω απ' τον Στάνκεβιτς είχαν συγκεντρωθεί οι χεγκελιανοί· γύρω απ' τον Χέρτζεν εκείνοι που τους έθελγαν οι σοσιαλιστικές θεωρίες του Φουριέ, του Σεν-Σιμόν και του Προυντόν. Ο Μπακούνιν εντάχτηκε στον κύκλο του Στάνκεβιτς και, όταν ο δάσκαλος έφυγε απ' τη Ρωσία, έγινε εξαιτίας της ισχυρής του προσωπικότητας ο ηγέτης των χεγκελιανών της Μόσχας. Στη Ρωσία, ο χεγκελιανισμός του παρέμεινε ορθόδοξος και εξουσιαστικός και, παρά τις επανειλημμένες εξεγέρσεις του εναντίον της οικογενειακής εξουσίας, έμεινε πιστός στο τσαρικό καθεστώς, μέχρι σημείου που μας προκαλεί κατάπληξη. Είχε αποκτήσει φιλικές σχέσεις με τον Χέρτζεν, που του δάνειζε και χρήματα, δεν έχουμε όμως τίποτα που να μας δείχνει ότι εκείνο τον καιρό είχε επηρεαστεί από τις σοσιαλιστικές ιδέες του μελλοντικού εκδότη της *Καμπάνας* (Κολοκόλ).

Είναι αυτή η αδιαφορία του Μπακούνιν για τις ριζοσπαστικές ιδέες τον καιρό που βρισκόταν στη

Μόσχα εκείνο που δίνει στη μετέπειτα αλλαγή της στάσης του - αφού έφυγε από τη Ρωσία στα 1840 - τη δραματική χροιά μιας συναισθηματικής μεταστροφής. Είχε κιόλας βιώσει την έντονη δυσφορία των ρομαντικών, την αίσθηση της πνευματικής κλειστοφοβίας που είχε πιάσει πολλούς ρώσους εκείνο τον καιρό, και στα 1839 αισθάνθηκε ότι η ίδια του η ύπαρξη σαν σκεπτόμενου όντος εξαρτιόταν από το να 'ρθει σ' επαφή με τις πηγές της γνώσης που του τις είχαν στερήσει οι συνθήκες που επικρατούσαν στην τσαρική κοινωνία. «Δεν μπορώ να κάτσω πια εδώ ούτε στιγμή», φώναζε απελπισμένος στις αδερφές του, και μες στη φαντασία του το Βερολίνο είχε γίνει η Μέκκα της φιλοσοφίας. Στο πρώτο από μια ολόκληρη σειρά παρόμοιων γραμμάτων, ζήτησε απ' τον Χέρτζεν να του δανείσει ένα σημαντικό ποσό για να μπορέσει να φύγει. «Από το ταξίδι αυτό περιμένω μιαν αναγέννηση κι ένα πνευματικό βάπτισμα», του είπε. «Λισθάνομαι να υπάρχουν βαθιά μέσα μου κάποιες μεγάλες δυνατότητες, και ίσαμε σήμερα έχω κάνει ελάχιστα πράγματα». Ο Χέρτζεν του δάνεισε τα χρήματα που του ζήτησε, και συνόδευσε ο ίδιος τον οφειλέτη του μέχρι την αποβάθρα στο Νέβα απ' όπου σαλπάρισε το πλοίο.

Για δυο χρόνια σχεδόν στη Γερμανία, ο Μπακούνιν εξακολούθησε να είναι ο φοιτητής που ψάχνει με ενθουσιασμό και γνώριζε τους κύκλους των διανοούμενων και την κοινωνία των μποέμ του Βερολίνου· ο πιο στενός του φίλος ήταν ο Ιβάν Τουργκένιεφ, που αργότερα τον χρησιμοποίησε σαν πρότυπο για τον ήρωα του πρώτου του μυθιστορήματος, τον Ρούντιν, και τον απαθανάτισε μ' αυτό τον τρόπο στη λογοτεχνία. Ο Μπακούνιν εξακολουθούσε να έχει ακαδημαϊκές φιλοδοξίες κι έβλεπε τον εαυτό του σαν μελλοντικό καθηγητή της φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Μόσχας.

Η αλλαγή, όμως, που προμηνούσε την αναμενόμενη αναγέννησή του γινόταν κιόλας μέσα του. Πήγαινε ανήσυχος από φιλόσοφο σε φιλόσοφο. Σκεπτόταν με μιαν απέχθεια που ολοένα και μεγάλωνε το ν' αφήσει

την πνευματική ελευθερία της Ευρώπης για να γυρίσει στα πνευματικά σκοτάδια της Ρωσίας. Άρχισε να βρίσκει ανιαρό ακόμα και το Βερολίνο και στα τέλη του 1841 έκανε ένα ταξίδι στη Δρέσδη, το οποίο αναπάντεχα έγινε το σημείο καμπής της ζωής του, γιατί εκεί συνάντησε τον απίθανο άνθρωπο που συνέβαλε στη μεταστροφή του.

Ο Άρνολντ Ρούγκε έπαιξε μάλλον ρόλο κομπάρσου στις ζωές του Προυντόν και του Στίρνερ. Ήταν ένας απ' τους σημαντικότερους νέους χεγκελιανούς, που είχαν στρέψει τη θεωρία του Χέγκελ εναντίον του ίδιου του Δάσκαλου· υποστήριξαν ότι η διαλεκτική μέθοδος μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για ν' αποδείξει ότι «τα πάντα ρει» και ότι, επομένως, η επανάσταση είναι πιο πραγματική από την αντίδραση. Ο Μπακούνι ρίχτηκε ευθύς στη μελέτη των γραφών των ανορθόδοξων τούτων φιλοσόφων και η μεταστροφή του ολοκληρώθηκε όταν διάβασε το έργο του Λόρεντζ φον Στάιν **Σοσιαλισμός και κομμουνισμός στη σύγχρονη Γαλλία** που γράφτηκε στα 1841· από τότε έκανε ιδανικό του την κοινωνική επανάσταση. Οι θεωρίες του Φουριέ και του Προυντόν, που ο Μπακούνι τις είχε παραβλέψει όταν τις διέδιδε ο Χέρτζεν στη Μόσχα, φαινόταν τώρα να ανοίγουν, όπως αναλογιζόταν αργότερα, «έναν καινούριο κόσμο, όπου ρίχτηκα με όλο το πάθος της ασίγαστης δίψας μου».

Γιόρτασε τη μεταστροφή του γράφοντας και δημοσιεύοντας στα **Γερμανικά χρονικά** του Ρούγκε, με λογοτεχνικό ψευδώνυμο Ζιλ Ελιζάρ, το πρώτο του και ένα από τα πιο σημαντικά του δοκίμια με τίτλο **Η αντίδραση στη Γερμανία**. Το δοκίμιο στο μεγαλύτερο μέρος του ήταν μια τυπική απόπειρα ενός νέου χεγκελιανού να παρουσιάσει τη θεωρία του Χέγκελ σαν κατά βάση θεωρία της επανάστασης, διακρίνουμε όμως και τον πραγματικό Μπακούνι βλέποντας έναν τόνο αποκάλυψης με τον οποίο είναι γραμμένο το δοκίμιο καθώς και στην έμφαση που δίνεται στην καταστροφή σαν αναγκαίο προοίμιο για τη δημιουργία. Η επανάσταση στο παρόν είναι το αρνητικό, γράφει ο

Μπακούνι, μόλις όμως θριαμβεύσει θα γίνει αυτόματα το θετικό· η φωνή του παίρνει μια χροιά θρησκευτικής έξαρσης όταν περιγράφει το ποθητό τέρας της επαναστατικής ανέλιξης. «Θα υπάρξει μια ποιοτική μετατροπή, μια καινούρια ζωή, μια ζωοδότρα αποκάλυψη, ένας καινούριος ουρανός και μια καινούρια γη, ένας νεαρός και πανίσχυρος κόσμος που μέσα του όλες οι σημερινές δυσαρμονίες θα αρθούν μέσα σ' ένα αρμονικό σύνολο». Κλείνει το δοκίμιο με την κατακλείδα που έχει γίνει το γνωστότερο παράθεμα από τα κείμενα του Μπακούνι:

Ας εμπιστευτούμε το αιώνιο πνεύμα που καταστρέφει και αφανίζει μόνο γιατί είναι η ανεύρετη και η αιώνια δημιουργική πηγή κάθε ζωής. Η ορμή για καταστροφή είναι συνάμα και ορμή για δημιουργία.

Ο Μπακούνι δεν παρουσιάζεται ακόμα σαν αναρχικός, γιατί δεν έχει κάποιο εξελιγμένο κοινωνικό όραμα που πάνω του θα μπορούσε να στηριχτεί την ενστικτώδη εξέγερση του εναντίον όλων όσων είναι καθιερωμένα και φαίνονται αιώνια. Κι όμως, στο κείμενο **Η αντίδραση στη Γερμανία** διατυπώνει για πρώτη φορά την άποψή του για τη διαρκή εξέγερση και δίνει την έμφαση στο καταστροφικό στοιχείο της επαναστατικής ανέλιξης το οποίο υπάρχει σταθερά σε όλες τις αντιλήψεις του που μεταβάλλονται ολοένα, μέχρι που φτάνει να γίνει ένα από τα κύρια στοιχεία της εκδοχής του αναρχισμού που προβάλλει ο Μπακούνι.

Ο καιρός αυτός ήταν καιρός αλληπάλληλων επιρροών. Ένα χρόνο αργότερα, στη Ζυρίχη, ο Μπακούνι συνάντησε τον γερμανό κομμουνιστή Βίλχελμ Βάιτλινγκ. Ο Βάιτλινγκ, όπως και ο Προυντόν, ήταν ένας αυτοδίδακτος εργάτης που είχε λάβει μέρος σε μian απ' τις εξεγέρσεις που οργάνωσε ο Μπλανκί στο Παρίσι στη διάρκεια της δεκαετίας του 1830 και που τότε έστηνε μυστικές εταιρίες στους κύκλους των ελβετών εργατών που άκουγαν τη θεωρία του για μian επανάσταση που θα γινόταν με ανελέητη βία και που, παραδόξως, θα κατέληγε σ' έναν ειδυλλιακό ουτοπικό

κόσμο. Ο Βάιτλινγκ ήταν ο πρώτος επαναστάτης αγωνιστής που είχε συναντήσει ο Μπακούνιν και το παράδειγμά του μετέστρεψε το νεαρό ρώσο από θεωρητικό σε πρακτικό επαναστάτη. Επιπλέον, ο Βάιτλινγκ έλεγε μια φράση που φαινόταν να απαντάει στο κοινωνικό πρόβλημα τόσο απλά, ώστε καρφώθηκε για πάντα στο μυαλό του Μπακούνιν: «Η τέλεια κοινωνία δεν έχει κυβέρνηση αλλά μονάχα μια διοίκηση, δεν έχει νόμους αλλά μονάχα υποχρεώσεις, δεν έχει τιμωρίες αλλά μέσα επανόρθωσης». Ο Βάιτλινγκ ήταν με τον τρόπο του ένας πρωτόγονος αναρχικός που ανακάτευε δίχως συνοχή τον προυντονισμό με την αγάπη του για μια συνωμοτική οργάνωση που του την είχε μεταδώσει ο Μπλανκί. Αποτελούσε έναν συνδυασμό που ο ίδιος ο Μπακούνιν έμελλε να τον αναπαράγει σε κλίμακα πολύ πιο μεγάλη απ' αυτήν που μπόρεσε να φτάσει ο Βάιτλινγκ.

Φαίνεται ότι, ως ένα βαθμό, ο Μπακούνιν μπλέχτηκε σε κάποιες μυστικές δραστηριότητες του Βάιτλινγκ, και αυτή του η μύηση στην πρακτική επαναστατική δραστηριότητα έγινε και μια μύηση στη ζωή του εξόριστου. Όταν έπιασαν τον Βάιτλινγκ και τον απέλασαν από την Ελβετία, βρήκανε στα έγγραφά του και το όνομα του Μπακούνιν· το όνομα του Μπακούνιν αναγραφόταν και σε μια δημόσια αναφορά με θέμα τις δραστηριότητες των κομμουνιστών που εκδόθηκε από τις αρχές του καντονίου της Ζυρίχης. Η ρωσική πρεσβεία ενημέρωσε την Αγία Πετρούπολη και ο Μπακούνιν διατάχτηκε να γυρίσει στην πατρίδα του για να δώσει εξηγήσεις για τη συμπεριφορά του. Αρνήθηκε, και καταδικάστηκε ερήμην σε απροσδιόριστου χρόνου εξορία και καταναγκαστικά έργα στη Σιβηρία.

Ο δρόμος του τώρα τον οδήγησε αναπόφευκτα στο Παρίσι, που ήταν ακόμα, παρά το καθεστώς των Ορλεανιστών, η Ρώμη των επαναστατών ιδεαλιστών. Εκεί συνάντησε πολλούς ξακουστούς επαναστάτες· τον Μαρξ και τον Λελεβέλ, τη Γεωργία Σάνδη και τον Πιέρ Λερού, τον Καμπέ και τον Λαμενέ, και τον πιο

σπουδαίο και πιο κοντινό του απ' όλους, τον Προυντόν. Με τον Προυντόν, που διέφερε από τους άλλους γάλλους σοσιαλιστές γιατί μιλούσε έξω απ' τα δόντια - πράγμα που οφειλόταν στην καταγωγή του απ' τη Γιούρα - και γιατί ήταν το πιο ανοιχτό μυαλό απ' όλους τους, ο Μπακούνιν κουβέντιαζε νύχτες ολόκληρες μιλώντας για τα λεπτά σημεία των απόψεων του Χέγκελ και πίνοντας πάμπολλα φλιτζάνια τσάι και, στις συζητήσεις αυτές που κρατούσαν μέχρι το πρωί, ο άμορφος επαναστατισμός του πήρε μια πρώτη μορφή. «Ο Προυντόν είναι ο δάσκαλος όλων μας», έμελλε να διακηρύξει πολλά χρόνια αργότερα, όταν είχε πέσει στους δικούς του ώμους ο μανδύας του ηγέτη των αναρχικών και, μολονότι διαφωνούσε με τον Προυντόν σε ζωτικής σημασίας ζητήματα που σχετιζόνταν με την επαναστατική δραστηριότητα και απέρριπτε τις ιδέες του τόσο για την ατομική κατοχή πλούτου όσο και για την τράπεζα αλληλοβοήθειας, δεν έπαψε ποτέ να τον βλέπει σαν γνήσιο επαναστάτη και σαν τον καλύτερο απ' όλους τους σοσιαλιστές φιλόσοφους.

Κι όμως, κυρίαρχο ρόλο στις δραστηριότητες του Μπακούνιν κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια δεν έπαιξε ούτε η θεωρία του Προυντόν ούτε κι ο σοσιαλισμός με μια γενική έστω έννοια. Ήταν μάλλον η έγνοια για τη μοίρα των σλάβων αδελφών του, που ήταν ακόμα υποταγμένοι στους δεσπότες της Ρωσίας, της Αυστρίας και της Τουρκίας. Η προσοχή του στράφηκε πρώτα στους πολωνούς, που στα μέσα του 19ου αιώνα ήταν κατά παράδοξο τρόπο το σύμβολο της ελεεινής κατάστασης στην οποία βρίσκονταν οι υπόδουλες εθνότητες - κι αυτό, παρά το γεγονός ότι οι πολωνοί εθνικιστές δεν αποδέχονταν τις δημοκρατικές αρχές. Στα 1846 έγιναν κάτι μικροξεσηκωμοί στα μέρη της Πολωνίας που ήταν κάτω απ' την κατοχή της Αυστρίας και της Πρωσίας· η καταστολή τους προκάλεσε ένα κύμα συμπάθειας που άγγιξε βαθιά και τον Μπακούνιν. Το Νοέμβρη του 1847 έκανε την πρώτη του δημόσια ομιλία σε μια συνεστίαση στο Παρίσι όπου παραβρισκόνταν 1500 πολωνοί πρόσφυγες. Διάλεξε για

θέμα της ομιλίας του τη συμμαχία της Πολωνίας με την «πραγματική» Ρωσία, που την διαχώρισε από την «επίσημη» Ρωσία και για πρώτη φορά αναφέρθηκε στο θέμα κλειδί της μεσαιας περιόδου της ζωής του - την ένωση των σλαβικών λαών μέσα στην εξέγερση και τη συνακόλουθη αναγέννηση της Ευρώπης. Είπε, ανάμεσα σ' άλλα, και τα ακόλουθα:

Η συμφιλίωση της Ρωσίας με την Πολωνία είναι σπουδαία υπόθεση. Σημαίνει την απελευθέρωση εξήντα εκατομμυρίων ψυχών, την απελευθέρωση όλων των σλαβικών λαών που στεναάζουν κάτω απ' τον ξένο ζυγό. Σημαίνει, κοντολογίς την πτώση, την ανεπανόρθωτη πτώση του δεσποτισμού στην Ευρώπη.

Λίγες μέρες αργότερα, έπειτα από διαμαρτυρία του ρώσου πρεσβευτή, ο Μπακούνιν απελάθηκε στο Βέλγιο. Πριν περάσουν, όμως, δυο μέρες ξαναγύρισε, την ώρα που ο Πολίτης Βασιλιάς της Γαλλίας έφευγε προς την αντίθετη κατεύθυνση εξαιτίας της Επανάστασης του Φλεβάρη. Ο Μπακούνιν πέρασε τα σύνορα κι έφτασε στο Παρίσι όσο πιο νωρίς του επέτρεπε το διαλυμένο σιδηροδρομικό δίκτυο. Πήρε τη θέση του στην εργατική Εθνική Φρουρά που φύλαγε τα οδοφράγματα στην οδό Τουρνόν και πέρασε τις μέρες του κι ένα μεγάλο μέρος απ' τις νύχτες του σε κατάσταση πυρετώδους έξαρσης και δραστηριότητας. Αργότερα, στην καταναγκαστική ηρεμία ενός κελιού της φυλακής, αναθυμόταν τις μέρες εκείνες:

Ανάσαινα με όλες μου τις αισθήσεις και με όλους μου τους πόρους το μεθύσι της επαναστατικής ατμόσφαιρας. Ήτανε μια γιορτή που δεν είχε αρχή ούτε και τέλος. Τους έβλεπα όλους και δεν έβλεπα κανέναν, γιατί το κάθε ξεχωριστό άτομο χανόταν μέσα στο ίδιο αναριθμητο και περιπλανώμενο πλήθος. Μιλούσα σ' όλους όσους συναντούσα και δε θυμάμαι ούτε τα δικά μου λόγια ούτε τα λόγια των άλλων, γιατί την προσοχή μου την αποσπούσε σε κάθε μου βήμα κάποιο καινούριο γεγονός, κάποιο καινούριο αντικείμενο και κάποια αναπάντεχα νέα.

Η έξαρση του Μπακούνιν, όμως, ήθελε δράση για να τραφεί - και δράση δεν υπήρχε. Στο Παρίσι, ο επαναστατικός ενθουσιασμός είχε αρχίσει να καταλα-

γιάζει. Κι όμως, στην εν γένει ευρωπαϊκή ατμόσφαιρα, υπήρχε ελπίδα. Ένα βασίλειο είχε πέσει τα υπόλοιπα απειλούνταν. Μόνον η Ρωσική Αυτοκρατορία εξακολουθούσε να κυβερνά ανενόχλητη, και ήταν φυσικό να σκεφτεί ο Μπακούνιν να μεταφέρει την ιερή φλόγα του ξεσηκωμού στη χώρα του. Το αδύνατο σημείο της Ρωσίας ήταν η Πολωνία και γι' αυτό ο Μπακούνιν αποφάσισε ν' αρχίσει τις δραστηριότητές του απ' την Πολωνία. Δανείστηκε 2.000 φράγκα από τη Γαλλική Προσωρινή Κυβέρνηση και ξεκίνησε για κάτι που θα κατέληγε σε συγκλονιστική οδύσσεια.

Αρχικά, προορισμός του ήταν το Μεγάλο Δουκάτο του Πόζεν, στο τμήμα της Πολωνίας που βρισκόταν κάτω απ' την κυριαρχία των πρώσων. Η πρωσική αστυνομία τον έπιασε στο Βερολίνο και του υπέδειξε καθαρά να προτιμήσει να πάει στο Μπρεσλάου, όπου συγκεντρώνονταν οι πολωνοί πρόσφυγες με την ελπίδα ότι θα μπορούσαν να προκαλέσουν εξεγέρσεις στα εδάφη της Πολωνίας που βρίσκονταν κάτω απ' το ζυγό των ρώσων και των αυστριακών. Στο Μπρεσλάου, όμως, η κατάσταση ήταν απογοητευτική. Οι πολωνοί ήταν ανοργάνωτοι και διαιρεμένοι: το μόνο συναίσθημα που φαινόταν να τους ενώνει ήταν η δυσπιστία τους για τον Μπακούνιν, που οι πράκτορες του Τσάρου τον είχαν συκοφαντήσει πως ήταν δικός τους. Σε λίγο, ο Μπακούνιν πληροφορήθηκε ότι η Εθνική Επιτροπή των τσέχων συγκαλούσε ένα Συνέδριο των σλάβων. Καθώς πήγαινε κατά την Πράγα, οι ελπίδες του για μian επαναστατική ένωση των καταπιεσμένων σλαβικών λαών αναπτερώθηκαν ξανά: οι ιντριγκες, όμως, που είδε στο Συνέδριο τον απογοήτευσαν για τα καλά. Οι νότιοι σλάβοι έβλεπαν την Τσαρική Ρωσία σαν σωτήρα που θα τους απελευθέρωνε απ' τους τούρκους: πολλοί τσέχοι και κροάτες έτρεφαν την ελπίδα ότι θα έπαιρναν οι ίδιοι τη θέση των γερμανών σαν άρχουσα φυλή της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων. Μόνο μια πολύ μικρή ομάδα των εκπροσώπων έδειξε κάποια συμπάθεια για την ιδέα της πανσλαβικής επανάστασης που πρόβαλε ο Μπακούνιν: μιμούμενος

τον Βάιτλινγκ, ο Μπακούνιν προσπάθησε να τους ενώσει σε μια μυστική εταιρία.

Κι όμως, αν ο Μπακούνιν βρήκε λίγους συντρόφους στο Συνέδριο, βρήκε πολλούς στην εξέγερση που ξέσπασε την τελευταία μέρα του Συνεδρίου, όταν μερικοί φοιτητές και μερικοί εργάτες ύψωσαν τα οδοφράγματα στ' όνομα της ελευθερίας των τσέχων. Οι θρύλοι για τον Μπακούνιν υποστηρίζουν - κατά τρόπο οπωσδήποτε απόκρυφο - ότι εκείνος άρχισε την εξέγερση πυροβολώντας τους αυστριακούς στρατιώτες από τα παράθυρα του Ξενοδοχείου «Κυανούς Αστέρων»· φυσικά βρέθηκε στο στοιχείο του μόλις άρχισαν οι πραγματικές συγκρούσεις, έδινε στρατιωτικές συμβουλές στους ξεσηκωμένους και πολέμησε στο πλευρό τους στα οδοφράγματα. Οι ξεσηκωμένοι κράτησαν για πέντε μέρες· στο τέλος, ο Μπακούνιν ξεγλίστρησε ανάμεσα απ' τις γραμμές των αυστριακών και πέρασε στο Δουκάτο του Άνχαλτ, που ήταν μια νησίδα φιλελευθερισμού μέσα σε μια Γερμανία που κατρακυλούσε γοργά προς την αντίδραση έπειτα απ' τον πρώτο επαναστατικό ενθουσιασμό του 1848.

Στο Άνχαλτ έγραψε ο Μπακούνιν το κείμενό του *Κάλεσμα στους σλάβους*, το κυριότερο ντοκουμέντο της εθνικιστικής του περιόδου. Ζητούσε σ' αυτό την καταστροφή της Αυστριακής Αυτοκρατορίας και το σχηματισμό μιας μεγάλης ομοσπονδίας όλων των σλάβων. Προφήτευε έναν μεσιανικό ρόλο για το ρωσικό λαό κι έβλεπε την πατρίδα του σαν το κλειδί για την καταστροφή της καταπίεσης σ' ολόκληρο τον κόσμο. Σήμερα, βέβαια, διαβάζουμε σαν πικρήν ειρωνεία τη μισοεπαληθευμένη προφητεία του ότι «το άστρο της επανάστασης θα σηκωθεί ψηλά και ανεξάρτητο πάνω απ' τη Μόσχα, μέσα από μια θάλασσα αίματος και φωτιάς, και θα γίνει ο πολικός αστέρας που θα κατευθύνει μίαν απελευθερωμένη ανθρωπότητα».

Για τον Μπακούνιν, οι εθνικές επαναστάσεις είχαν και διεθνείς επιπλοκές· προχώρησε ακόμα περισσότερο στο μονοπάτι του αναρχισμού διακηρύσσοντας ότι τέτοια κινήματα μπορούσαν να πετύχουν μόνον αν

περιλάμβαναν και την κοινωνική επανάσταση. Στο πιο χαρακτηριστικό κομμάτι από το *Κάλεσμα...* βλέπουμε πόσο πολύ τον είχε επηρεάσει ο Προυντόν· ο προυντονισμός του, πάντως είναι μπολιασμένος με την προσωπική μυστικιστική πίστη του ίδιου του Μπακούνιν στην καταστροφή:

Δυο σπουδαία ζητήματα τέθηκαν από τις πρώτες κιόλας μέρες της άνοιξης (του 1848): το κοινωνικό ζήτημα και το ζήτημα της ανεξαρτησίας όλων των εθνών, η εσωτερική και συνάμα η εξωτερική απελευθέρωση των λαών. Εκείνο που έθεσε τα δυο αυτά ζητήματα πάνω απ' όλα τ' άλλα κι απαίτησε την άμεση λύση τους, δεν ήταν κάποια μεμονωμένα άτομα ούτε και κάποιο κόμμα, αλλά το αξιοθαύμαστο ένστικτο των μαζών. Όλος ο κόσμος κατάλαβε ότι η ελευθερία ήταν ένα ψέμα εκεί που οι άνθρωποι στη μεγάλη πλειονότητά τους ήταν υποχρεωμένοι να ζουν μέσα στη φτώχεια κι εκεί που μη έχοντας ούτε μόρφωση ούτε ελεύθερο χρόνο ούτε ψωμί, προοριζόνταν να παίξουν το ρόλο του σκαλοπατιού που πάνω τους θα πατούσαν οι ισχυροί και οι πλούσιοι. Έτσι, η κοινωνική επανάσταση παρουσιάζεται σαν φυσικό και αναγκαίο επακόλουθο της πολιτικής επανάστασης. Ταυτόχρονα, ένιωσαν όλοι ότι όσο υπάρχει έστω κι ένα έθνος που καταδιώκεται στην Ευρώπη ο πλήρης κι οριστικός θρίαμβος της δημοκρατίας δε θα μπορέσει να 'ρθει πουθενά. Πρέπει πρώτα απ' όλα να καθαρίσουμε τον περίγυρό μας και να μετασχηματίσουμε ολότελα το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζούμε, γιατί αυτά διαστρεβλώνουν τα ένστικτα και τη βούλησή μας, γιατί αυτά εμποδίζουν την καρδιά και το μυαλό μας. Κατά συνέπεια, το κοινωνικό ζήτημα παρουσιάζεται πρώτα απ' όλα σαν ανατροπή της υπάρχουσας κοινωνίας...

Τέτοιες ιδέες, όπως η πρωτοκαθεδρία της κοινωνικής επανάστασης, το αδιαίρετο της ελευθερίας (με την απόρριψη του ατομικισμού του Στινγκερ που υπονοεί), η ανάγκη για ένα ολοκληρωτικό γκρέμισμα της υπάρχουσας κοινωνίας, έμελλε να ενσωματωθούν στη μεταγενέστερη θεωρία του Μπακούνιν για την αναρχία, που την ανέπτυξε κατά τη δεκαετία του 1860· το ίδιο συμβαίνει και με ορισμένες άλλες απόψεις που εκφράζει στο *Κάλεσμα...*, όπως με τον τονισμό του επαναστατικού ρόλου της αγροτιάς και με την απόρρι-

ψη της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Τα ζητήματα αυτά, πάντως, δεν είναι ξεκαθαρισμένα, αφού στα 1848 ο Μπακούνιν δεν έχει ακόμα αναπτύξει τις μεταγενέστερες απόψεις του για την ελευθεριακή οργάνωση· η απόρριψη από μέρους του του αστικού κράτους δεν ήταν εκείνο τον καιρό ασυμβίβαστη με το όραμα μιας επαναστατικής δικτατορίας, που τον κυνηγάει όλα αυτά τα χρόνια που ήτανε πανσλαβιστής. Όπως εκμυστηρεύτηκε αργότερα, στη διάρκεια του 1848 είχε ονειρευτεί να φτιάξει μια μυστική οργάνωση συνωμοτών που θα εξακολουθούσαν τη δράση τους και μετά την επανάσταση και θα συγκροτούσαν «την επαναστατικήν ιεραρχία»· ακόμα και πολλά χρόνια αργότερα, στα 1860, μιλούσε στον Χέρτζεν για «μια σιδερένια δικτατορία που θα είχε για στόχο την απελευθέρωση των σλάβων».

Κι όμως, το πιο επικό κομμάτι των νεανικών χρόνων του Μπακούνιν δεν οφειλόταν στους αγώνες του για την απελευθέρωση των σλάβων· η ειρωνεία είναι ότι οφειλόταν στον αγώνα του για την υπεράσπιση των γερμανών, που τους θεωρούσε κιόλας συντηρητές του πνεύματος της αντίδρασης. Το Μάρτη του 1849 ο λαός της Δρέσδης ξεσηκώθηκε για να υποστηρίξει το σύνταγμα της Φραγκφούρτης που μιλούσε για μιαν ομόσπονδη δημοκρατική Γερμανία και που το απέρριψε ο Βασιλιάς της Σαξονίας. Ο Μπακούνιν έτυχε να βρίσκεται στην πόλη και προσπαθούσε να προκαλέσει αναταραχή στη Βοημία. Δεν έβλεπε με καμία συμπάθεια τους αστικούς δημοκρατικούς στόχους των ξεσηκωμένων της Σαξονίας· δεν ήταν σλάβοι, ούτε κι έκαναν την κοινωνικήν επανάσταση. Οι εχθροί τους, όμως, οι βασιλιάδες της Σαξονίας και της Πρωσίας, ήτανε και δικοί του εχθροί, κι όταν ο Ρίχαρντ Βάγκνερ τον έπεισε να επισκεφτεί τις ξεσηκωμένες συνοικίες της πόλης, δεν μπόρεσε να καταπνίξει την παρόρμηση του να πάρει μέρος στον αγώνα μόνο και μόνο γιατί ήταν αγώνας. Πολέμησε και οργάνωσε την άμυνα με ανυστερόβουλο ενθουσιασμό και τον έπιασαν μετά την ήττα της επανάστασης ενώ προσπαθούσε να καταφύ-

γει με μερικούς ακόμα που επιζήσανε στο Χέμνιτς, όπου είχε την ελπίδα ότι θα εξακολουθούσε την εξέγερση.

Άρχισε τότε ένα μακρόχρονο κι αγωνιώδες ταξίδι. Οι σάξονες τον κράτησαν στη φυλακή για ένα χρόνο και τον καταδίκασαν σε θάνατο. Μετά από καιρό του δώσανε χάρη, κι έπειτα τον παραδώσανε στους αυστριακούς, που τον κράτησαν για άλλους έντεκα μήνες αλυσοδεμένο τον περισσότερο καιρό στον τοίχο ενός μπουντρομιού στο φρούριο του Ολμούτζ· και πάλι καταδικάστηκε σε θάνατο και πάλι του δώσανε χάρη, κι έπειτα τον παραδώσανε στους ρώσους. Στη χώρα του, δεν χρειάστηκε να γίνει δίκη ούτε για τα μάτια· είχε καταδικαστεί πριν από κάμποσα χρόνια, κι έτσι, δίχως πολλές τυπικότητες, τον εξαφάνισαν στο φρούριο Πέτρου και Παύλου (Πετροπαυλόσκ).

Για έξι χρόνια ο Μπακούνιν έμεινε στη φυλακή. Του έπεσαν τα δόντια από το σκορβούτο· πηήστηκε και δεν περιποιότανε καθόλου τον εαυτό του. Οι μοναδικές του επαφές με τον έξω κόσμο συνέβαιναν τις σπάνιες φορές που επέτρεπαν στα μέλη της οικογένειάς του να τον επισκεφτούν· η μοναξιά και η απραξία κατέτρωγαν το πνεύμα τούτου του ενεργητικού και πληθωρικού ανθρώπου, δίχως όμως ούτε να συντριψούν τη βούληση ούτε και να καταστρέψουν τη σκέψη του. Να τι γράφει σ' ένα σημείωμα που έδωσε στα κρυφά στην αδερφή του Τατιάνα:

Η φυλακή μου 'κανε καλό. Μου χάρισε ελεύθερο χρόνο και τη συνήθεια να συλλογιέμαι, ενίσχυσε κατά κάποιον τρόπο το πνεύμα μου. Δεν άλλαξε, όμως, κανένα από τα παλιά μου συναισθήματα· απεναντίας, μάλιστα, τα έκανε πιο φλογερά, πιο απόλυτα από κάθε άλλη φορά και στο εξής όλα όσα έχουνε μείνει σε μένα από τη ζωή μπορούν να συνοψιστούν σε μια μόνο λέξη: ελευθερία.

Το συναίσθημα που εκφράζει σε τούτο το σημείωμα που 'δωσε στα κρυφά στην αδερφή του και που ξεπηδάει κατευθείαν απ' την καρδιά του Μπακούνιν, θα πρέπει να το έχουμε στο νου μας όταν μελετούμε το μοναδικό κείμενο που του επέτρεψαν να γράψει στη

διάρκεια της φυλάκισής του, την περιφημη *Εξομολόγηση*, ένα κείμενο που το 'γραψε έπειτα από προτροπή του Τσάρου και που βρέθηκε στα αρχεία της πολιτικής αστυνομίας μετά τη ρωσική επανάσταση. Μια εξομολόγηση του Μπακούνιν που απευθυνόταν στον Τσάρο, με την οποία ζητούσε ταπεινά συγχώρεση για τα κριματά του και για τα όσα έκανε εναντίον του δεσποτικού καθεστώτος! Ενθουσιάστηκαν οι εχθροί του Μπακούνιν, και τα 'χασαν απ' την κατάπληξη και τον τρόπο οι φίλοι του.

Κι όμως, αν εξετάσουμε τόσο τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες γράφτηκε όσο και το ίδιο το κείμενο της *Εξομολόγησης*, θα δικαιολογήσουμε τον Μπακούνιν. Ας θυμηθούμε, πρώτα πρώτα, ότι αντίθετα με ό,τι συνέβαινε με τους ρώσους επαναστάτες των κατοπινών γενεών που έκαναν πράξεις ηρωικής αντίστασης στις φυλακές και στα φρούρια της Ρωσίας, ο Μπακούνιν δεν είχε την αίσθηση ότι ανήκε σ' ένα κίνημα που δε θα 'πρεπε να το προδώσει. Απ' όσα ήξερε, ήταν μονάχος, ήταν ο μοναδικός επαναστάτης που υπήρχε στη Ρωσία - και που, επιπλέον, το ότι υπήρχε το γνώριζαν μόνον οι δεσμοφύλακες και τ' αφεντικά τους. Όσο για το ίδιο το κείμενο της *Εξομολόγησης*, δεν είναι καθόλου το δουλικά γραμμένο ντοκουμέντο που αναμφίβολα περίμενε ο Τσάρος και που ο Μπακούνιν είχε ενδεχομένως την πρόθεση να γράψει με σκοπό να τον εξαπατήσει και να τον κάνει να τον στείλει στη Σιβηρία - πράγμα που λαχταρούσε ο Μπακούνιν. Στο μεγαλύτερο μέρος της, η *Εξομολόγηση* είναι μια γλαφυρή περιγραφή των δραστηριοτήτων, των εντυπώσεων και των σχεδίων του κατά τη διάρκεια των επαναστατικών χρόνων 1848 και 1849. Ζητάει συγγνώμη γι' αυτά, αναιρεί όμως τον απολογητικό τόνο ορισμένων κομματιών με άλλα χωρία, όπου υποστηρίζει ότι η Ρωσία είναι η πιο καταπιεστική απ' όλες τις χώρες της Ευρώπης και όπου αρνείται πεισματικά να κατονομάσει τους συνεργάτες του στις επαναστατικές δραστηριότητες. Ο Νικόλαος διάβασε με μεγάλο ενδιαφέρον την *Εξομολόγηση* και την έδωσε να την

διαβάσει κι η Τσαρίνα με το σχόλιο ότι αξίζει να την διαβάσει κανείς και ότι είναι «πολύ παράξενη και διδακτική». Κατάλαβε, όμως, πολύ πιο σωστά από κείνους που κατακεραυνώνουν φαρισαϊκά τον Μπακούνιν, τη σημασία των χωρίων όπου ο Μπακούνιν δείχνει ουσιαστικά την αμετανοησία του. Αποφάσισε ν' αφήσει τον Μπακούνιν να σαπίζει στο κελί του. Μόνο στα 1857, έπειτα από υπεράνθρωπες προσπάθειες των υψηλά ιστάμενων συγγενών του φυλακισμένου, συμφώνησε τελικά ο καινούριος Τσάρος Αλέξανδρος ο Β' να του προσφέρει σαν εναλλακτική λύση την εξορία.

Τα τέσσερα χρόνια στη Σιβηρία ήταν σχεδόν ευτυχισμένα σε σύγκριση με τα χρόνια που πέρασε στη φυλακή. Ο Μπακούνιν έγινε μ' ενθουσιασμό δεκτός στις κοινωνίες του Τόμσκ και του Ιρκούτσκ, όπου οι πολιτικοί εξόριστοι αποτελούσαν μιαν άτυπη αριστοκρατία του πνεύματος. Παντρεύτηκε μιαν όμορφη και κουφιοκέφαλη πολωνεζούλα· προσπάθησε να πείσει τον Κυβερνήτη, τον εξάδελφό του Μουράβιεφ-Αμούρσκι, να γίνει ο δικτάτορας της επαναστατικής Ρωσίας· κι ούτε μια μέρα δεν έφυγε από το μυαλό του η ιδέα να δραπετεύσει. Για το σκοπό αυτό έπιασε δουλειά σαν εμπορικός αντιπρόσωπος· του επέτρεπαν να ταξιδεύει και επιτέλους, στα 1861, όταν ο Κυβερνήτης που αντικατέστησε τον Μουράβιεφ αποκαλύφτηκε ότι ήταν οικογενειακός γνωστός του, πήρε την άδεια να κάνει ένα ταξίδι κάτω από τον ποταμό Αμούρ. Μια σειρά από ευτυχείς συμπτώσεις και από έξυπνα κόλπα δικά του, του επέτρεψαν να επιβιβαστεί σ' ένα αμερικάνικο βαπόρι απ' το Νικολάγιεφσκ· από τότε και μετά ήταν ελεύθερος, και γύρισε, μέσω Ιαπωνίας, Σαν Φρανσίσκο και Νέας Υόρκης στο Λονδίνο· μπήκε ορμητικά στο σπίτι του Χέρτζεν στο Πάντιγκτον γεμάτος ενθουσιασμό για την υπόθεση της επανάστασης. Ενώ το σώμα του είχε ολοφάνερα γεράσει, η φυλακή και η εξορία είχαν κρατήσει άθικτο το πνεύμα του, όπως ακριβώς οι πάγοι της Σιβηρίας κρατάνε άθικτα τα απομεινάκια των μαμούθ· είχε ζήσει μια

πνευματική κατάσταση της έξαρσης σε αναστολή, απρόσβλητος από την απογοήτευση που είχε πλήξει τα ίδια χρόνια τους επαναστάτες που ζούσαν έξω από τη φυλακή. Να τι γράφει ο Χέρτζεν:

Η ευρωπαϊκή αντίδραση δεν υπήρχε για τον Μπακούνιν· ούτε και τα πικρά χρόνια από τα 1848 μέχρι τα 1858 υπήρχανε γι' αυτόν· τα γνώριζε αχνά, από μακριά και σε συντομία... Απεναντίας, τα γεγονότα του 1848 ήταν γι' αυτόν τα πάντα, ήταν κοντά στην καρδιά του... αντηχούσαν ακόμα στ' αυτιά του και τριγύριζαν μπροστά στα μάτια του.

Ακόμα κι οι θεωρίες του είχαν μείνει ακίνητες στα δώδεκα αυτά χρόνια της αναγκαστικής απομάκρυνσής του από τη ζωή, και γύρισε πίσω ορμητικός όπως τη μέρα που τον πιάσανε για την υπόθεση των πολωνών, για την ομόσπονδη ένωση όλων των σλάβων και για την κοινωνική επανάσταση που θα 'ταν ο όρος και συνάμα το κορύφωμα και των δυο. Στην αρχή, του φάνηκε φυσικό να πάρει τη θέση του στο πλευρό του Χέρτζεν που προπαγάνδιζε με την **Καμπάνα** μια φιλελεύθερη Ρωσία. Σύντομα, όμως, τους χώρισαν οι διαφορές στο χαρακτήρα και στις απόψεις. Ο Χέρτζεν, με τον τρόπο του, βρισκόταν τώρα κοντά στον αναρχισμό, που ο Μπακούνιν μόλις είχε αρχίσει να τον πλησιάζει· ο Χέρτζεν μισούσε το κράτος, περιφρονούσε τις δυτικές δημοκρατίες και έβλεπε τη σωτηρία της Ευρώπης στο ρώσο αγρότη και στον κοινοτικό του τρόπο ζωής. Δεν πίστευε, όμως, φλογερά όπως ο Μπακούνιν στη βία και στην καταστροφή και ήταν, από ιδιοσυγκρασία, υπερβολικά απαισιόδοξος και δεν περίμενε από τη Ρωσία τίποτα πιο επαναστατικό από μια συνταγματική κυβέρνηση. Δεν είχε εμπιστοσύνη στους πολωνούς και ιδιαίτερα απεχθανόταν τον επεκτατικό τους εθνικισμό. Κατά συνέπεια, η συνεργασία τους κράτησε δύσκολα λίγους μήνες μόνο, κι έπειτα ο Μπακούνιν αποχώρησε για ν' αφοσιωθεί στα μεγαλεπήβολα σχέδιά του.

«Ασχολούμαι μόνο με την υπόθεση των πολωνών, των ρώσων και του πανσλαβισμού», έγραψε σε κάποιον φίλο του. Συνειδητοποίησε ότι στη δεκαετία του

1860 υπήρχαν, σ' αντίθεση με τη δεκαετία του 1840, πραγματικοί επαναστάτες και μέσα στη Ρωσία. Οι πιο δραστήριοι είχαν σχηματίσει μυστικές εταιρίες, όπως η Γη και Ελευθερία, και, μέσω αντιπροσώπων, είχαν αποκαταστήσει μεταξύ τους και κάποιες χαλαρές επαφές. Οι προσπάθειές του, όμως, να ενώσει όλους όσους υποστήριζαν την εξέγερση των σλάβων σ' ένα μόνο πανσλαβικό κίνημα δεν στέφθηκαν με επιτυχία και σταμάτησαν απότομα εξαιτίας της εξέγερσης των πολωνών στα 1863.

Όντας παλιός ήρωας των οδοφραγμάτων, ο Μπακούνιν αισθάνθηκε ότι δεν θα μπορούσε ν' απουσιάσει απ' τη σκηνή της δράσης και αναμφίβολα είχε στο μυαλό του την επιτυχημένη απόβαση του Γκαριμπάλντι στη Σικελία όταν αποφάσισε να λάβει μέρος σε μια εκστρατεία διακοσίων πολωνών που 'χαν ναυλώσει ένα αγγλέζικο βαπόρι για να τους πάει από τη Στοκχόλμη στη Λιθουανία, όπου έλπιζαν να ξεσηκώσουν το λαό και να σχηματίσουν μια επαναστατική δύναμη που θα πλευροκοπούσε το ρωσικό στρατό. Το σχέδιο ήταν οπωσδήποτε αρκούντως donkixωτικό· με δεδομένα τις προσωπικότητές τους και τις τερατώδεις παραβιάσεις όλων των συνωμοτικών κανόνων απ' τον Μπακούνιν και τους πολωνούς συντρόφους του, η επιχείρηση κατέληξε σ' ένα γελοίο φιάσκο που τέλειωσε όταν ο αγγέζος καπετάνιος, φοβούμενος τα ρωσικά καταδρομικά, αποβίβασε την ομάδα στη Σουηδία, όπου ο καθένας άρχισε να κατηγορεί για την αποτυχία τον άλλον. Αυτό έβαλε τέλος στις ψευδαισθήσεις του Μπακούνιν αναφορικά με τους πολωνούς εθνικιστές και έκανε να ξεφουσκώσει γοργά ο ενθουσιασμός του για την υπόθεση του πανσλαβισμού. Στα τέλη του 1863 έφυγε απ' το Λονδίνο και πήγε στην Ιταλία, όπου άρχισε την τελευταία φάση της καριέρας του.

Η Ιταλία έγινε για τον Μπακούνιν η δεύτερη πατρίδα του. Η ανάλαφρη και δραστήρια ιδιοσυγκρασία των ιταλών του ταίριαζε, και στην ιταλική κοινωνία βρήκε ν' ανθίζουν η αγάπη του κόσμου για την περιοχή του καθώς και ο έρωτας για τις συνωμοτικές

δραστηριότητες. Η κατάσταση ήταν τεταμένη εξαιτίας μιας δυσαρέσκειας που ολοένα και μεγάλωνε, όχι μόνο με τη μοναρχία της Σαβοΐας μα και με το ρεπουμπλικανικό εθνικιστικό κίνημα που είχε για αρχηγό του τον Ματσίνι. Η δυσαρέσκεια εκδηλώνονταν πιο καθαρά στους διανοούμενους, αντανακλούσε όμως και τη μόνιμη και συγχευμένη πικρία των ιταλών φτωχών, τους οποίους η πολιτική απελευθέρωση είχε ελάχιστα μόνον ανακουφίσει. Είχε έρθει ο καιρός που ένα κάλεσμα στην κοινωνική επανάσταση θα μπορούσε να βρει ανταπόκριση σ' όλα σχεδόν τα στρώματα του πληθυσμού της Ιταλίας· στη διάρκεια των υπόλοιπων χρόνων της δεκαετίας του 1860, ο Μπακούνιν έμελλε να εκμεταλλευτεί αυτές τις δυνατότητες και να ιδρύσει στην Ιταλία τις οργανώσεις με βάση τις οποίες αναπτύχθηκε στη συνέχεια το αναρχικό κίνημα.

Εγκαταστάθηκε πρώτα στη Φλωρεντία, όπου οι συστατικές επιστολές που είχε πάρει απ' τον Γκαριμπάλντι του επέτρεψαν να μπει στους κύκλους των ρεπουμπλικάνων. Σύντομα το σπίτι του έγινε τόπος συγκέντρωσης των επαναστατών απ' όλες τις χώρες· μαζί με μερικούς απ' αυτούς ίδρυσε την πρώτη του μυστική Αδελφότητα, μιαν οργάνωση που ο ιστορικός της ρόλος είναι άγνωστος. Είναι φανερό ότι ο Μπακούνιν την είχε συλλάβει στο μυαλό του σαν μια ομάδα πειθαρχημένων αγωνιστών που θα 'ταν αφοσιωμένοι στην προπαγάνδη της κοινωνικής επανάστασης· ένας ιταλός καθηγητής ονόματι Γκουμπερνάτις, που ανήκε σ' αυτή την ομάδα για λίγο, υπολόγισε ότι είχε γύρω στα τριάντα μέλη. Ακόμα κι εκείνο τον καιρό φαίνεται ότι ο Μπακούνιν φιλοδοξούσε να δημιουργήσει ένα διεθνές κίνημα, γιατί ο ξακουστός γάλλος γεωγράφος Ελιζέ Ρεκλί που παραβρέθηκε σε μιαν από τις συγκεντρώσεις της Αδελφότητας στη Φλωρεντία, υποστήριξε αργότερα ότι από το φθινόπωρο του 1864 εκείνος και ο Μπακούνιν έκαναν σχέδια για μια Διεθνή Αδελφότητα.

Το τι συνέβη στην Αδελφότητα της Φλωρεντίας δεν είναι ξεκάθαρα γνωστό, μολονότι ο Γκουμπερνάτις

υποστήριξε ότι διαλύθηκε πριν ο Μπακούνιν φύγει για τη Νάπολι στις αρχές του καλοκαιριού του 1865. Στο νότο, ο Μπακούνιν βρήκε ένα περιβάλλον πιο δεκτικό απέναντι στις ιδέες του και αρκετοί από τους ιταλούς που γνώρισε τότε - Τζουζέπε Φανέλι, Σαβέριο Φρίσια και Αλμπέρτο Τούτσι - έγιναν τελικά αφοσιωμένοι προπαγανδιστές του μπακουνισμού. Εδώ ιδρύθηκε η Διεθνή Αδελφότητα· μέχρι το καλοκαίρι του 1866 είχε στρατολογήσει κάμποσους κι είχε στήσει μιαν αρκετά πολύπλοκη οργάνωση, τουλάχιστο στα χαρτιά. Τα διάφορα ντοκουμέντα της, ιδιαίτερα *Η κατήχηση του επαναστάτη* που έγραψε ο Μπακούνιν για τα μέλη της, υποδεικνύουν ότι εκείνος και οι υποστηρικτές του έκαναν τα τελευταία βήματα στο δρόμο που θα τους έβγαζε στον αναρχισμό. Η Αδελφότητα ήταν αντιθετη με την εξουσία, με το κράτος και με τη θρησκεία· υποστήριζε την ομόσπονδη ένωση των κοινοτήτων (φεντεραλισμό) και την αυτονομία τους· δεχόταν το σοσιαλισμό με το αιτιολογικό ότι η εργασία «πρέπει να είναι η μοναδική βάση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και για την οικονομική οργάνωση του κράτους»· διακήρυσσε ότι η κοινωνική επανάσταση δε θα μπορούσε να γίνει με ειρηνικά μέσα.

Ως προς τον τρόπο οργάνωσής της, ωστόσο, η Διεθνή Αδελφότητα είχε μιαν ιεραρχική δομή και τονίζε, ιδιαίτερα, την εσωτερική πειθαρχία. Στην κορυφή της ιεραρχίας θα βρισκόταν η Διεθνή Οικογένεια, μια αριστοκρατία δοκιμασμένων αγωνιστών απ' όλες τις χώρες, που θα κατάρτωναν τα σχέδια για την επανάσταση. Τα μέλη της βάσης της Αδελφότητας θα εντάσσονταν στις Εθνικές Οικογένειες, που τα μέλη τους θα έπρεπε να υπακούουν αυστηρά στις εθνικές χούντες.

Για να μπορέσουμε να καταλάβουμε πόση πραγματικά ήταν η έκταση της Αδελφότητας θα πρέπει να μετριάσουμε την αισιοδοξία και την αγάπη του Μπακούνιν για τη μυστικότητα, παίρνοντας υπόψη μας τις εξωτερικές ενδείξεις. Σ' ένα γράμμα στον Χέρτζεν τον Ιούλη του 1866, ο Μπακούνιν κόμπιαζε:

Προς το παρόν έχουμε μέλη στη Σουηδία, τη Νορβηγία, τη Δανία, την Αγγλία, το Βέλγιο, τη Γαλλία, την Ισπανία και την Ιταλία. Έχουμε και μερικούς πολωνούς φίλους καθώς και κάμποσους ρώσους ανάμεσά μας. Οι περισσότερες οργανώσεις των ματαιικών της νότιας Ιταλίας, οι τομείς της «Φάλαγγα Σάκρα», έχουν έρθει με το μέρος μας. Στη νότια Ιταλία ιδιαίτερα, οι κατώτερες τάξεις έρχονται κατά μάζες στο πλευρό μας, κι αυτό που μας λείπει δεν είναι τόσο το ανθρώπινο ακατέργαστο υλικό όσο οι μορφωμένοι κι έξυπνοι άνθρωποι που δρουν τίμια και που είναι ικανοί να δώσουνε μια μορφή σε όλο τούτο το ακατέργαστο ανθρώπινο υλικό.

Στην πραγματικότητα, τα περισσότερα απ' όλα λέει ο Μπακούνιν σχετικά με τους υποστηρικτές του, είναι φανταστικά. Δε βρίσκουμε πουθενά αλλού ενδείξεις σχετικές με μια μαζική λιποταξία απ' τις γραμμές των οργανώσεων των ματαιικών, και οι μόνοι ενεργοί τομείς της Διεθνούς Αδελφότητας που μπορούν αλάθητα να χαρακτηριστούν σαν τέτοιοι είναι δυο μικρές ομάδες στη Σικελία και η Κεντρική Επιτροπή, δηλαδή ο Μπακούνιν κι οι φίλοι του, στη Νάπολι. Όσο για τους υποστηρικτές του έξω απ' την Ιταλία, αν εξαιρέσουμε λίγους πολωνούς και ρώσους πρόσφυγες που ήταν στη Νάπολι, ο μόνος που μπορεί να χαρακτηριστεί έτσι στα 1866 είναι ο Ελιζέ Ρεκλι, και στα 1867 οι Εμίλ Βογκτ και Σεζάρ ντε Πέπε.

Σε άλλο κείμενο θα εξηγήσω πώς αυτά τα σκόρπια κομμάτια της Διεθνούς Αδελφότητας οδήγησαν στο ισχυρό ιταλικό αναρχικό κίνημα που αναπτύχθηκε στη διάρκεια της δεκαετίας του 1870. Εδώ, μας ενδιαφέρει μόνον ο Μπακούνιν και, απ' αυτή τη σκοπιά, η Διεθνής Αδελφότητα έχει σημασία γιατί τον παρακίνησε, μέσα από τη σύνταξη κειμένων όπως η **Κατήχηση του Επαναστάτη**, να διασαφηνίσει τα τελικά στάδια του προχωρηματός του προς τον γνήσιο αναρχισμό· του έδωσε επίσης και πρακτική εμπειρία αναφορικά με το στήσιμο μιας οργάνωσης, και τον έφερε σε επαφή με μερικούς ανθρώπους που έγιναν αργότερα οι πιο δραστήριοι συνεργάτες του στη μεγάλη μάχη που έδωσε μέσα στη Διεθνή.

Αυτό, όμως, που τράβηξε αμέσως μετά την προσο-

χή του Μπακούνιν, δεν ήταν η Διεθνής αλλά ένα Συνέδριο που οργάνωσε για το Σεπτέμβρη του 1867 στη Γενεύη μια διεθνής επιτροπή φιλελεύθερων, με σκοπό να συζητήσουν για «τη διατήρηση της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης» σε μιαν Ευρώπη που απειλούνταν από τη σύγκρουση ανάμεσα στην Πρωσία και στην Αυτοκρατορική Γαλλία. Ο χαρακτήρας του εγχειρήματος αυτού δεν ήταν επαναστατικός, κι αυτό το μαρτυρούν τα ονόματα των οργανωτών του Συνεδρίου - όπου μεταξύ άλλων συμμετείχαν και οι Τζον Μπράιτ και Τζον Στιούαρτ Μιλ· ο Μπακούνιν, όμως, είδε το Συνέδριο σαν ευκαιρία να διαδώσει τις ιδέες του και να επεκτείνει τις δραστηριότητές του πιο πέρα από τα υπόγεια σκοτάδια των συνωμοτικών ομάδων, στον ανοιχτό στίβο των πολιτικών συζητήσεων.

Τα ανδραγαθήματα του Μπακούνιν στα 1848, η φυλάκισή του, η απόδρασή του από τη Σιβηρία, τον είχαν κάνει θρυλική μορφή στη δυτική Ευρώπη, και η εμφάνισή του στο Συνέδριο για την Ειρήνη και την Ελευθερία - η πρώτη του δημόσια εμφάνιση από τον καιρό του Συνεδρίου της Πράγας πριν από δεκαοχτώ χρόνια - προκάλεσε αίσθηση και μεγάλο ενδιαφέρον. Εκλέχτηκε μέλος της εκτελεστικής επιτροπής και, την ώρα που πήγαινε για να πάρει τη θέση του πάνω στην εξέδρα - ένας πρόωρα γερασμένος πενηντάρης που τρέκλιζε, ντυμένος ατημέλητα και με όχι και πολύ καθαρά ρούχα - ο Γκαριμπάλντι πετάχτηκε όρθιος και τον αγκάλιασε, ενώ οι εξακόσιοι εκπρόσωποι, φωνάζοντας ρυθμικά τ' όνομά του, σηκώθηκαν αυθόρμητα όρθιοι για να χειροκροτήσουν αυτό τον σκληροτράχηλο ήρωα της υπόθεσης της ελευθερίας.

Η θερμή αυτή υποδοχή δε βοήθησε και πολύ τα πράγματα, γιατί οι απόψεις του Μπακούνιν για όλα σχεδόν τα ζητήματα παραήταν ακραίες για τους φιλελεύθερους που αποτελούσαν την πλειοψηφία του Συνεδρίου. Ανέπτυξε τη φεντεραλιστική άποψη κατά τρόπο σχεδόν ορθόδοξα προουντονικό, συνάντησε όμως αντίδραση μεγάλη γιατί δεν μπόρεσε ν' αποφύγει

τους ύμνους στην καταστροφή. Είπε, μεταξύ άλλων, και τα ακόλουθα:

Η γενική ειρήνη δεν είναι δυνατό να επικρατήσει όσο υπάρχουν τα τωρινά συγκεντρωτικά κράτη. Πρέπει να θελήσουμε να τα καταστρέψουμε για να μπορέσουν, πάνω στα ερείπια τούτων των καταναγκαστικών ενώσεων που επιβλήθηκαν από τα πάνω με την εξουσία και με τις κατακτήσεις, να ξεληθήσουν ελεύθερες ενώσεις οργανωμένες από τα κάτω με βάση την ελεύθερη ομοσπονδιακή συνένωση των κοινοτήτων σε επαρχίες, των επαρχιών σε έθνη, και των εθνών στις Ηνωμένες Πολιτείες της Ευρώπης.

Κι όμως, έμεινε αρκετή από την αιγλή της πρώτης μέρας μας στα μυαλά των εκπροσώπων· ο Μπακούνιν εκλέχτηκε στην κεντρική επιτροπή της Λίγκας που ορίστηκε από το Συνέδριο, και ουσιαστικά κυριαρχούσε σε τούτο το μικρότερο σώμα που έπρεπε να ετοιμάσει τις εισηγήσεις για το δεύτερο Συνέδριο του 1868. Για τους συνεργάτες του, έγραψε ένα εκτεταμένο έργο που περιείχε τις απόψεις του και που αργότερα εκδόθηκε με τίτλο **Φεντεραλισμός, σοσιαλισμός και αντιθεολογισμός**. Το τμήμα του βιβλίου που αναφερόταν στον φεντεραλισμό βασιζόταν ακόμα στις ιδέες του Προυντόν, όπως ενμέρει και το τμήμα που αναφερόταν στο σοσιαλισμό, όπου τονίζε την ταξική δομή της κοινωνίας του καιρού του καθώς και το ασυμβίβαστο των συμφερόντων των καπιταλιστών και των εργατών. Ο Μπακούνιν προσδιόριζε τη σοσιαλιστική του στάση με τα ακόλουθα λόγια:

Αυτό που απαιτούμε είναι να διακηρυχτεί ξανά η μεγάλη αρχή της Γαλλικής Επανάστασης: ότι, δηλαδή, κάθε άνθρωπος πρέπει να έχει τα υλικά και ηθικά μέσα για να αναπτύσσει την ανθρωπινότητά(2) του στο σύνολό της, μια αρχή που, κατά τη γνώμη μας, πρέπει να διατυπωθεί με τον ακόλουθο τρόπο: να οργανώσουμε την κοινωνία κατά τρόπο τέτοιο ώστε κάθε άτομο, άντρας ή γυναίκα, που θα 'ρχεται στον κόσμο, να βρει κατά το δυνατόν τα ίδια μέσα για την ανάπτυξη των διαφορετικών του ικανοτήτων, και για τη χρησιμοποίησή τους στη δουλειά· να οργανώσουμε μια κοινωνία η οποία, κάνοντας αδύνατη την εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο, θα επιτρέπει στον καθένα να

συμμετέχει στον κοινωνικό πλούτο - που, στην πραγματικότητα, παράγεται μόνο με τη δουλειά - **μόνο στο μέτρο που έχει συμβάλει στην παραγωγή του πλούτου αυτού με τη δουλειά του.**

Η τελευταία φράση, που την τονίζω εγώ, δείχνει ότι κι εδώ ακόμα ο Μπακούνιν υποστηρίζει την ίδια θέση με τον Προυντόν. Σε αντίθεση με τους αναρχοκομμουνιστές της δεκαετίας του 1880, δεν πίστευε στην αρχή «Από τον καθένα σύμφωνα με τις δυνατότητές του, στον καθένα ανάλογα με τις **ανάγκες** του», αλλά στη ριζικά διαφορετική αρχή «Από τον καθένα σύμφωνα με τις δυνατότητές του, στον καθένα ανάλογα με τα **έργα** του». Η παλιά κατάρα που έριξε ο Θεός στον Αδάμ - «θα τρως το ψωμί σου με τον ιδρώτα του προσώπου σου» - στέκει ακόμα πάνω απ' τον κόσμο που οραματίζεται ο Μπακούνιν· χρειαζόταν η άγια αισιοδοξία των Κροπότκιν και Μαλατέστα για ν' απομακρυνθεί απ' το όραμα των αναρχικών αυτή η κατάρα.

Κι όμως, ενώ ο Μπακούνιν δεν ήταν κομμουνιστής με βάση τις αρχές του Κροπότκιν, διέφερε από τον Προυντόν κατά το ότι πήρε τον συνεταιρισμό, που ο Προυντόν τον είχε δεχτεί απρόθυμα σαν **μέσο** για ν' αντιμετωπίσει τα προβλήματα της μεγάλης βιομηχανίας, και τον μετέτρεψε σε κεντρική αρχή της οικονομικής οργάνωσης. Η ομάδα των εργατών, η κοινότητα (κολεκτίβα), παίρνει τη θέση του μεμονωμένου εργάτη σαν βασική μονάδα της κοινωνικής οργάνωσης. Με τον Μπακούνιν, το κύριο ρεύμα του αναρχισμού απομακρύνεται από τον ατομικισμό, έστω κι απ' την μετριασμένη προυντονική μορφή του· αργότερα, στη διάρκεια των Συνεδρίων της Διεθνούς, οι κολεκτιβιστές υποστηρικτές του Μπακούνιν θα έρθουν σε αντίθεση με τους υποστηρικτές της αλληλοβοήθειας (μουτουαλιστές) προυντονικούς - τους άλλους κληρονόμους της αναρχίας - στο ζήτημα της ιδιοκτησίας και της κατοχής των μέσων παραγωγής.

Ο Μπακούνιν δεν έπεισε την κεντρική επιτροπή της Λίγκας να δεχτεί το πρόγραμμά του στο σύνολό

του, την έπεισε όμως να δεχτεί μιαν αξιοσημείωτα ριζοσπαστική εισήγηση για το Συνέδριο της Βέρνης (Σεπτέμβρης 1868), που υποστήριζε την οικονομική ισότητα και έκανε καλυμμένα επίθεση κατά της εξουσίας τόσο του κράτους όσο και της Εκκλησίας. Το Συνέδριο, όμως, απέρριψε την εισήγηση με μια πλειοψηφία τόσο μεγάλη που έδειξε καθαρά στον Μπακούνιν ότι ελάχιστα θα μπορούσε να πετύχει, όσον αφορά την προώθηση της κοινωνικής επανάστασης, μέσα απ' τη Λίγκα. Στο τέλος του Συνεδρίου, ο ίδιος μαζί με δεκαεφτά συνεργάτες του αποχώρησαν επίσημα από την οργάνωση· εκτός από τους τρεις ιταλούς φίλους του - Φανέλι, Τούτσι και Φρόσια, - ήταν και αρκετοί άλλοι που έπαιξαν αργότερα σημαντικό ρόλο στην ιστορία του αναρχισμού, όπως ο Ελιζέ Ρεκλί, ο ρώσος Ζουκόφσκι και ο υφαντής από τη Λιόν Αλμπέρ Ρισάρ. Όλοι αυτοί αποτελούσαν ένα σεβαστό ποσοστό από τους εκατό εκπροσώπους της Λίγκας που χαροπάλευε κιάλας, και απ' αυτούς ο Μπακούνιν στρατολόγησε εκείνους που αποτέλεσαν τον πυρήνα της επόμενης οργάνωσής του.

Η επόμενη οργάνωσή του ήταν η περιφημη Διεθνής Συμμαχία της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας. Η Συμμαχία δεν παραγκώνισε ευθύς τη Διεθνή Αδελφότητα, που επέζησε σαν σκιώδης οργάνωση των στενών φίλων του Μπακούνιν μέχρι τη διάλυσή της στα 1869, ανέλαβε όμως σε διεθνή κλίμακα το έργο μιας ανοιχτής προπαγανδιστικής οργάνωσης που, στο αρχικό σχέδιο της Αδελφότητας, προοριζόταν για τις Εθνικές Οικογένειες. Στο σχέδιο της οργάνωσης, η ιεραρχική δομή κάπως χαλάρωσε· όπως και άλλες μεταγενέστερες αναρχικές ομοσπονδίες, η Συμμαχία θα περιλάμβανε λίγο πολύ αυτόνομες ομάδες που θα ενώνονταν σε κάθε έθνος και θα σχημάτιζαν το Εθνικό Γραφείο. Και το πρόγραμμα ήταν πιο ρητά αναρχικό από το πρόγραμμα της Διεθνούς Αδελφότητας και έδειχνε σε ορισμένα σημεία ότι είχε επηρεαστεί από τη Διεθνή Ένωση των Εργαζομένων, που ο Μπακούνιν σαν άτομο είχε γίνει μέλος της δυο μήνες πριν εγκαταλείψει

τη Λίγκα για την Ειρήνη και την Ελευθερία. Ο φεντεραλισμός τονιζόταν περισσότερο απ' όσο πριν - το πρόγραμμα απαιτούσε την πλήρη καταστροφή των εθνικών κρατών και την αντικατάστασή τους από μια «ένωση ελεύθερων αγροτικών και βιομηχανικών συνεταιρισμών» σε παγκόσμια κλίμακα - οι δε οικονομικοί και κοινωνικοί στόχοι της Συμμαχίας συνοψίζονταν στην ακόλουθη παράγραφο:

Η Συμμαχία έχει για κύριο στόχο της την πλήρη και τελεσίδικη κατάργηση των τάξεων, καθώς και την πολιτική, οικονομική και κοινωνική ισότητα όλων των ανθρώπων ανεξαρτήτως φύλου· για να πετύχει τον παραπάνω στόχο, απαιτεί πρώτα απ' όλα την κατάργηση του κληρονομικού δικαιώματος, έτσι ώστε στο εξής τα εισοδήματα του καθενός να είναι ανάλογα με το τι παράγει· επιπλέον, σύμφωνα με την απόφαση του τελευταίου Συνεδρίου της Διεθνούς που έγινε στις Βρυξέλες, απαιτεί να γίνουν η γη, τα εργαλεία και όλο το κοινωνικό κεφάλαιο από κοινού ιδιοκτησία ολόκληρης της κοινωνίας και να χρησιμοποιούνται στο εξής από τους εργάτες, δηλαδή μόνον από τους αγροτικούς και βιομηχανικούς συνεταιρισμούς. (Βλ. *Αντιεξουσιαστικός σοσιαλισμός*).

Μέχρι να εμφανιστούν οι αναρχικοί κομμουνιστές, αυτό αποτελούσε σε αδρές γραμμές το πρόγραμμα του αναρχικού κινήματος.

Σήμερα, είναι δύσκολο να καθορίσουμε κατά πόσον ο Μπακούνιν σκεφτόταν ότι η Συμμαχία της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας θα μπορούσε να έχει μια δικιά της ζωή, ή κατά πόσο την προόριζε για Δούρειο Ίπλο που θα του επέτρεπε να οδηγήσει μια στρατιά αναρχικών κατευθείαν στην καρδιά της Διεθνούς. Αν, πάντως, πάρουμε υπόψη τις προσπάθειες που έκανε για να στήσει όργανα της Συμμαχίας σε διάφορες χώρες καθώς και την επιτυχία της συγκριτικά με παλιότερες οργανώσεις του Μπακούνιν, φαίνεται πολύ απίθανο να την έβλεπε απλώς σαν προσωρινή μετωπική οργάνωση. Ο Φανέλι πήγε στην Ισπανία το Νοέμβρη του 1868 και ίδρυσε κλάδους της Συμμαχίας στη Βαρκελώνη και στη Μαδρίτη. Άλλοι τομείς ιδρύθηκαν στη Λιόν, στη Μασαλία, στη Νάπολι και στη Σικελία. Ο κύριος τομέας, όμως, ήτανε στη Γενεύη, όπου λειτουργούσε

και το Κεντρικό Γραφείο, με επικεφαλής τον ίδιο τον Μπακούνιν. Έτσι, η Συμμαχία εξαπλώθηκε στις λατινικές χώρες, και μάλιστα οι τομείς της σχημάτιζαν ένα πυκνό δίκτυο, σε αντίθεση όμως με την Αδελφότητα, είχανε και δικά τους ζωή, ανεξάρτητη από τους ανθρώπους του στενού περιβάλλοντος του Μπακούνιν. Όλες οι ενδείξεις μας επιτρέπουν να δούμε ότι ο Μπακούνιν και οι πιο σπουδαίοι συνεργάτες του πήραν πολύ στα σοβαρά το σχηματισμό της Συμμαχίας και ότι έλπιζαν να εξακολουθήσει να υπάρχει σαν σώμα αναρχικών με μια κάποια αυτονομία μέσα στη Διεθνή όπου θα δρούσε σαν ένα είδος ομάδας ριζοσπαστών ακτιβιστών, σαν λεγεώνα αφοσιωμένων «προπαγανδιστών, αποστολών και οργανωτών» - σύμφωνα με τη διατύπωση του Μπακούνιν.

Μ' αυτές τις σκέψεις, η Συμμαχία ζήτησε τυπικά να γίνει δεκτή στη Διεθνή σαν σώμα. Διάλεξαν τον Τζον Μπέκερ για να μεταφέρει την αίτηση, έναν γερμανό σοσιαλιστή που ήταν συνταγματάρχης στο στρατό του Γκαριμπάλντι, ίσως γιατί ο Μαρξ, που τώρα είχε αποκτήσει τον έλεγχο του Κεντρικού Συμβουλίου, της Διεθνούς στο Λονδίνο ήταν γνωστό ότι τον εκτιμούσε. Με την μάλλον απλοϊκή ελπίδα ότι τα πράγματα θα διευκολύνονταν με προσωπικές επαφές, ο Μπακούνιν - που είχε κιόλας συζητήσει με τον Μαρξ στο Λονδίνο στα 1864 τις προοπτικές της Διεθνούς - του έστειλε κι ένα παράξενο γράμμα, όπου μια εμφανέστατη αφοσίωση στην υπόθεση της εργατικής τάξης συνδυαζόταν με μάλλον αδέξια γραμμένες κολακειές. Γράφει, μεταξύ άλλων, και τα ακόλουθα:

Από τότε που αποχαιρέτησα επίσημα και δημόσια τους αστούς στο Συνέδριο της Βέρνης, δεν γνώρισα άλλη συντροφιά ούτε και άλλο κόσμο από τον κόσμο των εργατών. Πατρίδα μου είναι τώρα η Διεθνή, που εσύ είσαι ένας από τους κυριότερους ιδρυτές της. Βλέπεις; λοιπόν, αγαπητέ φίλε, ότι είμαι μαθητής σου κι είμαι περήφανος γι' αυτό.

Ο Μαρξ ούτε εντυπωσιάστηκε ούτε πείστηκε. Όντας παλιός πανολαβιστής, θαυμαστής του Προυτὸν και προπαγανδιστής μιας θεωρίας της αυθόρμη-

της επανάστασης που θα βασιζόταν κυρίως στους αγρότες και στους ξεπεσμένους κάτοικους των πόλεων, (στο λούμπεν προλεταριάτο) ο Μπακούνιν ήταν τριπλά ύποπτος στα μάτια του, έστω κι αν οι κυριότερες μεταξύ τους συγκρούσεις αναφορικά με την πολιτική δράση και το κράτος δεν είχαν ακόμα πάρει συγκεκριμένη μορφή. Ακόμα κι ένας άνθρωπος που δε θα 'χε για στόχο του κάποια προσωπική εξουσία, όπως ο Μαρξ, θα είχε τρομάξει από το αίτημα της Συμμαχίας έπρεπε να γίνουν κλάδοι της Διεθνούς, διατηρώντας όμως τους δεσμούς τους με το Κεντρικό Γραφείο του Μπακούνιν στη Γενεύη, και οι εκπρόσωποι της Συμμαχίας θα έπρεπε να κάνουν χωριστές συγκεντρώσεις στον ίδιο τόπο και την ίδια ώρα που θα γινόταν η συγκέντρωση του μεγαλύτερου σώματος - της Διεθνούς.

Απέναντι σ' ένα τέτοιο ενδεχόμενο, οι γερμανοί μαρξιστές, οι γάλλοι μπλανκιστές και οι άγγλοι τρεϊντιουνιονιστές του Κεντρικού Συμβουλίου συνασπίστηκαν, και η αίτηση της Συμμαχίας απορρίφτηκε με το αιτιολογικό ότι μια δεύτερη διεθνής οργάνωση, είτε μέσα είτε έξω απ' τη Διεθνή, μπορούσε μόνο να ενθαρρύνει τη φραξιονιστική δραστηριότητα και τις ίντριγκες. Η απόφαση ήταν μάλλον λογική· το μοναδικό στοιχείο της που μας κάνει να χαμογελάσουμε ειρωνικά είναι το ότι την υπαγόρευσε ο μοναδικός άνθρωπος μέσα στο διεθνές σοσιαλιστικό κίνημα που ήταν ανώτερος απ' τον Μπακούνιν στη φραξιονιστική δραστηριότητα και στις ίντριγκες.

Ο Μπακούνιν πειθάρχησε στην απόφαση του Κεντρικού Συμβουλίου. Η Συμμαχία διαλύθηκε στα φανερά (μολονότι δεν έχει ακόμα ξεκαθαριστεί το αν εξακολούθησε να λειτουργεί στα κρυφά), και η διάλυση των κλάδων της, που μετωνομάστηκαν σε κλάδους της Διεθνούς, έγινε την άνοιξη του 1869. Μόνον ο τομέας της Γενεύης κράτησε τον τίτλο Συμμαχία της Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας, που τον άλλαξε αργότερα σε «Τομέας Προπαγάνδας»· εντάχθηκε στη Διεθνή με εκατόν τέσσερα μέλη κι εξακολούθησε να δρα ξεχωρι-

στά απ' τον τομέα της Διεθνούς που υπήρχε στη Γενεύη.

Η διάλυση της Συμμαχίας δεν επηρέαζε την πραγματική επιρροή που θα μπορούσε ν' ασκήσει ο Μπακούνιν απ' τη στιγμή που θα πατούσε στέρεα το πόδι του σε μια πλατύτερη οργάνωση. Οι τομείς της Ισπανίας και της Ιταλίας άλλαξαν όνομα, όχι όμως και στάση· μέσα στη Διεθνή παρέμεναν αφοσιωμένοι στον Μπακούνιν και στον αντιπολιτικό, κολεκτιβιστικό αναρχισμό του. Η επιρροή του Μπακούνιν ήταν ισχυρή και στη νότια Γαλλία και στο Βέλγιο, ενώ τα 1869 κέρδισε πολλούς υποστηρικτές στη Ρομανική Ομοσπονδία, την ομάδα τριάντα τομέων που δρούσαν στη γαλλόφωνη Ελβετία - η οποία ήταν μια απ' τις πιο γόνιμες περιοχές για τη δράση των μελών της Διεθνούς.

Στη Ρομανική Ομοσπονδία οι πιο πιστοί του υποστηρικτές ήταν οι ρολογάδες των χωριών της Γιούρα, που συνδύαζαν τη χειροτεχνία με την αγροτική δουλειά κι ήταν φτιαγμένοι από το ίδιο με τον Προυντόν υλικό του ορεισίβιου αγρότη. Επηρεάζονταν σε μεγάλο βαθμό από τον νεαρό δάσκαλο Τζέιμς Γκιγιόμ, που ο Μπακούνιν τον είχε συναντήσει στο Πρώτο Συνέδριο της Λίγκας για την Ειρήνη και την Ελευθερία. Σύντομα η Ρομανική Ομοσπονδία διασπάστηκε· απ' τη μια μεριά πήγαν οι εργάτες της Γενεύης που τους οδήγησε στο στρατόπεδο του Μαρξ ο ρώσος πρόσφυγας Νικόλας Ούτιν και απ' την άλλη οι άνθρωποι της Γιούρα. Οι ορεισίβιοι μπακουνικοί αποχώρησαν στο τέλος και σχημάτισαν μια χωριστή Ομοσπονδία της Γιούρα, που στη διάρκεια της δεκαετίας του 1870 αποτέλεσε κέντρο της ελευθεριακής σκέψης και, στα πρώτα της χρόνια, την πραγματική καρδιά του αναρχικού κινήματος.

Και πριν ακόμα από την ίδρυση της Ομοσπονδίας της Γιούρα, είχε γίνει η πρώτη μάχη ανάμεσα στον Μπακούνιν και στους μαρξιστές κατά το Συνέδριο της Διεθνούς στη Βασιλεία το Σεπτέμβρη του 1869. Το Συνέδριο αυτό σημαδεύει μιαν αλλαγή στο συσχετισμό των δυνάμεων μέσα στη Διεθνή. Στη διάρκεια των

τεσσάρων πρώτων χρόνων της ζωής της Διεθνούς, η κυρίως σύγκρουση γινόταν ανάμεσα στους προουντοκούς μουτουαλιστές απ' τη μια μεριά και στο ετερογενές σώμα των αντιπάλων τους απ' την άλλη - κομμουνιστές, μπλανκιστές, άγγλους τρεϊντιγιουνιονιστές, που πάνω τους είχε σταθεροποιήσει την επιρροή του ο Μαρξ μέσω του Κεντρικού Συμβουλίου. Οι μουτουαλιστές ήταν κατά κάποιον τρόπο αναρχικοί, αντιτίθενταν στις πολιτικές επαναστάσεις και συνδύαζαν την επιθυμία τους να μείνουν έξω απ' τη Διεθνή όλα τα αστικά στοιχεία με μιαν επιμονή προπαγάνδα υπέρ των τραπεζών αλληλοβοήθειας και των συνεταιριστικών εταιριών, που τις θεωρούσαν βάσεις για την αναδιοργάνωση της κοινωνίας· ήταν ένας προουντοκισμός χωρίς Προυντόν, γιατί κανένας από τους ηγέτες των μουτουαλιστών - Τολέν, Φριμπουργκ, Λιμουζέν - δεν είχε κληρονομήσει ούτε την επαναστατική διορατικότητα ούτε και τη δυναμική προσωπικότητα του δασκάλου τους. Ήδη στο Συνέδριο των Βρυξελλών στα 1868, οι μουτουαλιστές είχαν νικηθεί όταν αντιτάχτηκαν στην κολεκτιβοποίηση, και στο Συνέδριο της Βασιλείας αποτελούσαν ολοφάνερα μειοψηφία, αφού και αρκετοί γάλλοι εκπρόσωποι ήταν πια αντίθετοι με την ιδέα των μουτουαλιστών για ατομική «κατοχή των μέσων παραγωγής». Ο αγώνας του Μαρξ εναντίον των μουτουαλιστών είχε ουσιαστικά λήξει στα 1869, η χαρά του όμως ήτανε πρόωγη: απέναντί του βρέθηκε μια απ' τις πιο φοβερές πρωτεϊκές μορφές του αναρχισμού.

Οι από πεποίθηση μπακουνικοί ήτανε μόνο μια σχετικά μικρή ομάδα ανάμεσα στους εβδομηνταπέντε εκπροσώπους που μετείχαν στο Συνέδριο της Βασιλείας. Ο ίδιος ο Μπακούνιν ήταν εκπρόσωπος της Νάπολι: τον υποστήριζαν εφτά ελβετοί, δυο από τη Λιόν, δυο ισπανοί κι ένας ιταλός, ενώ ο παριζιάνος βιβλιοδέτης Ευτζέν Βαρλέν, ο βέλγος ντε Πέπε και μερικοί άλλοι εκπρόσωποι έδειξαν κάποια συμπάθεια για τις ιδέες του δίχως να είναι μαθητές του. Ο Μπακούνιν κυριάρχησε στο Συνέδριο με τη δύναμη της προσωπικότητάς του και με την ευγλωττία του και όχι

με τον αριθμό των υποστηριχτών του, κι έτσι κατάφερε να ματαιώσει τα σχέδια των μαρξιστών. Όπως συμβαίνει πολύ συχνά, το συγκεκριμένο ζήτημα όπου οι μαρξιστές νικήθηκαν είχε μικρή σημασία συγκριτικά με τις θεμελιώδεις διαφορές μεταξύ των υποστηριχτών του ελευθεριακού και των υποστηριχτών του εξουσιαστικού σοσιαλισμού. Ήταν το ζήτημα της κατάργησης του κληρονομικού δικαιώματος, που ο Μπακούνιν την έβλεπε σαν ένα πρώτο βήμα για την κοινωνική και οικονομική εξίσωση των ανθρώπων· η στάση του Μαρξ, που δεν παραβρισκόταν στο Συνέδριο, φαίνεται πιο επαναστατική, ήταν όμως στην πραγματικότητα πιο ρεφορμιστική από τη στάση του Μπακούνιν, αφού δεν ήθελε τίποτα λιγότερο απ' την πλήρη κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής - ήταν, όμως, πρόθυμος να θυσιάσει περισσότερους ανθρώπους στη διάρκεια των μεταβατικών σταδίων. Ο Μπακούνιν κέρδισε μια ολοφάνερη νίκη, αφού η πρότασή του έλαβε τριανταδύο ψήφους υπέρ και εικοσιτρείς κατά, ενώ του Μαρξ έλαβε δεκάξι υπέρ και τριανταεφτά κατά· πρακτικά, όμως, το αποτέλεσμα ήταν ισόπαλο, αφού οι αποχές μετρούσαν για αρνητικές ψήφοι κι έτσι η πρόταση του Μπακούνιν, στην οποία έκαναν αποχή δεκατρείς εκπρόσωποι, δεν έλαβε την απόλυτη πλειοψηφία που απαιτούνταν για να περιληφθεί στο πρόγραμμα της Διεθνούς.

Απ' αυτό το σημείο και πέρα, η σύγκρουση ανάμεσα στο Μπακούνιν και στον Μαρξ βάθαινε σταθερά και αναπόφευκτα. Ενμέρει ήταν μια σύγκρουση για τον έλεγχο της οργάνωσης, όπου ο Μπακούνιν ήταν επικεφαλής των μελών της Διεθνούς των λατινικών χωρών και τα οδηγούσε εναντίον του Μαρξ και του Γενικού Συμβουλίου προσπαθώντας να αποτινάξει την εξουσία τους. Ήταν, όμως, και μια σύγκρουση προσωπικοτήτων και αρχών.

Από ορισμένες απόψεις, ο Μαρξ και ο Μπακούνιν ήτανε ίδιοι. Είχαν κι οι δυο τους πει πολύ από τη μεθυστική πηγή του χεγκελιανισμού και το μεθύσι τους κράτησε για όλη τους τη ζωή. Ήταν κι οι δυο από

φύση αυταρχικοί και αγαπούσαν τις ίντριγκες. Ήταν κι οι δύο, παρά τα ελαττώματά τους, ειλικρινά αφοσιωμένοι στην υπόθεση των καταπιεσμένων και των φτωχών. Από ορισμένες άλλες απόψεις, όμως, ήταν πολύ διαφορετικοί. Ο Μπακούνιν ήταν πνεύμα γενναιόδωρο και ανοιχτό μυαλό, ενώ ο Μαρξ ήταν αλαζονικός, εκδικητικός και αφόρητα σχολαστικός. Στην καθημερινή του ζωή, ο Μπακούνιν ήταν ένα μίγμα μπόεμ και αριστοκράτη, που οι άνετοι τρόποι του του επέτρεπαν να ξεπερνάει όλα τα ταξικά σύνορα, ενώ ο Μαρξ παρέμενε ένας αδιόρθωτος αστός ανίκανος ν' αποκτήσει γνήσια προσωπική επαφή με υπαρκτά δείγματα του προλεταριάτου, στο οποίο έλπιζε να μεταδώσει τις ιδέες του. Σαν άτομο, ο Μπακούνιν ήταν αναμφίβολα πιο αξιαγάπητος· η γοητεία της προσωπικότητάς του, καθώς και η ικανότητά του να βλέπει με τη διαίσθηση ορισμένα πράγματα, τον τοποθετούσαν συχνά σε πλεονεκτική θέση απέναντι στον Μαρξ, μολονότι ο τελευταίος ήταν σαφώς ανώτερός του από άποψη γνώσεων και εξυπνάδας.

Οι διαφορές στην προσωπικότητα προβάλλονταν και στις διαφορές αρχών. Ο Μαρξ ήταν εξουσιαστικός, ο Μπακούνιν ελευθεριακός· ο Μαρξ ήταν συγκεντρωτικός, ο Μπακούνιν φεντεραλιστής· ο Μαρξ υποστήριζε ότι οι εργάτες έπρεπε να αναλάβουν πολιτική δράση και σχεδίαζε να καταλάβει τον κρατικό μηχανισμό· ο Μπακούνιν ήταν αντίθετος με την πολιτική δράση και επιδίωκε την καταστροφή του κρατικού μηχανισμού. Ο Μαρξ υποστήριζε αυτό που ονομάζουμε τώρα εθνικοποίηση των μέσων παραγωγής· ο Μπακούνιν υποστήριζε τον εργατικό έλεγχο. Η σύγκρουση αυτή είχε στην πραγματικότητα για επίκεντρό της, όπως και όλες οι μετέπειτα συγκρούσεις μαρξιστών και αναρχικών, το ζήτημα της μεταβατικής περιόδου ανάμεσα στην υπάρχουσα και στη μελλοντική κοινωνία. Οι μαρξιστές σέβονταν το ιδανικό των αναρχικών και συμφωνούσαν ότι ο τελικός στόχος του σοσιαλισμού και του κομμουνισμού θα πρέπει να είναι ο μαρασμός του κράτους, υποστήριζαν όμως ότι κατά τη διάρκεια της μεταβατι-

κής περιόδου το κράτος πρέπει να εξακολουθήσει να υπάρχει με τη μορφή της δικτατορίας του προλεταριάτου. Ο Μπακούνιν, που είχε πια παρατήσει τις ιδέες του για μια επαναστατική δικτατορία, ζητούσε την κατάργηση του κράτους όσο ήταν δυνατό πιο γρήγορα, έστω και με κίνδυνο ένα προσωρινό χάος, που το έβλεπε σαν λιγότερο επικίνδυνο απ' τα στραβά που δεν μπορεί να μην έχει η οποιαδήποτε μορφή κυβερνήσης.

Όπου τέτοιες διαφορές σε ζητήματα αρχών και στόχων συνδυάζονται με τέτοιες διαφορές σε προσωπικότητα, οι συγκρούσεις είναι αναπόφευκτες· δεν πέρασε πολύς καιρός, και η αντίζηλία στο εσωτερικό της Διεθνούς μετατράπηκε σε πόλεμο μέχρις εσχάτων. Πριν, όμως, μιλήσουμε για τις τελευταίες μάχες πρέπει να σταματήσουμε και να δούμε δυο σημαντικά επεισόδια της ζωής του Μπακούνιν λίγο μετά τον ηθικό του θρίαμβο στο Συνέδριο της Βασιλείας. Το καθένα ήταν, με τον τρόπο του, και μια ηθική ήττα.

Το πρώτο επεισόδιο άρχισε με την άφιξη στη Γενεύη, στις αρχές της άνοιξης του 1869, του Σεργκέι Νετσάγιεφ, ενός φοιτητή του Πανεπιστημίου της Μόσχας που είχε οργανώσει έναν επαναστατικό κύκλο, μιλούσε για αίμα και για φωτιά και το 'σκαγε μόλις άκουγε ότι τον κυνηγούσε η αστυνομία. Ο Νετσάγιεφ έμελλε ν' απαθανατιστεί αργότερα στην παγκόσμια λογοτεχνία σαν πρότυπο του Πέτερ Βερκοβένσκι στους *Δαιμονισμένους* και, μολονότι το πορτρέτο του που έκανε ο Ντοστογιέφσκι είναι μια καρικατούρα που υποτιμά άδικα το γνήσιο θάρρος του Νετσάγιεφ, αποδίδει πιστά τα πιο εμφανή χαρακτηριστικά του νεαρού επαναστάτη - το μηδενιστικό του φανατισμό, την έλλειψη κάθε προσωπικής εγκαρδιότητας ή συμπάθειας, τον υπολογισμένο του αμοραλισμό και την τάση του να βλέπει όλους τους ανθρώπους, άντρες και γυναίκες, σαν όργανα κατάλληλα να χρησιμοποιηθούν για την υπόθεση της επανάστασης, που φυσικά ταυτίζεται κατά τρόπο μαγικό με το προσωπικό του συμφέρον. Ο Νετσάγιεφ δεν ήταν αναρχικός· πίστευε

μάλλον στην επαναστατική δικτατορία που οδηγούσε το μηδενισμό μέχρις εκείνο το αποκρουστικό άκρο όπου ο σκοπός αγιάζει όλα τα μέσα, όπου το άτομο εκμηδενίζεται όπως και όλα τα άλλα πράγματα στην κοινωνία, και όπου η εξουσιαστική βούληση του τρομοκράτη γίνεται το μοναδικό αιτιολογικό για τις πράξεις του. Επιπλέον, αυτό δεν ήταν απλώς μια θεωρητική θέση· ο Νετσάγιεφ χρησιμοποιούσε πραγματικά τις θεωρίες του για να δικαιολογήσει τη δολοφονία, την κλεψιά και τον εκβιασμό όταν τα έκανε ο ίδιος. Στην ιστορία του αναρχισμού έχει θέση μόνον εξαιτίας της κακής επιρροής που άσκησε στον Μπακούνιν.

Η γοητεία που ασκούσε ο Νετσάγιεφ στον Μπακούνιν θυμίζει και άλλες καταστροφικές σχέσεις ανάμεσα σε άντρες με πολύ μεγάλη διαφορά ηλικίας: τους Ρεμπό και Βερλέν, ή τους Λόρδο Άλφρεντ Ντάγκλας και Όσκαρ Ουάιλντ. Φαίνεται ότι οπωσδήποτε υπήρχε μια δόση απωθημένης ομοφυλοφιλίας· πράγματι, είναι δύσκολο να βρούμε οποιαδήποτε άλλη εξήγηση για την υποχωρητικότητα που έδειχνε για έναν καιρό απέναντι σ' αυτόν τον καταχθόνιο νεαρό ο συνήθως αυταρχικός Μπακούνιν. Ανοιχτά, ωστόσο, ήτανε μια φιλία ανάμεσα σε δυο πολύ συνειδητούς επαναστάτες, που ο καθένας τους προσπαθούσε να μεγαλοποιήσει τη σημασία του με εξωφρενικές μπλόφες. Ο Νετσάγιεφ είπε στον Μπακούνιν - και φαίνεται ότι έπεισε τούτο τον βετεράνο των ρωσικών φυλακών - ότι είχε δραπετεύσει από το φρούριο Πέτρου και Παύλου και ότι ήταν εκπρόσωπος μιας επαναστατικής επιτροπής που είχε κάτω απ' τον έλεγχο της ένα συνωμοτικό δίκτυο με πλοκάμια σ' όλη τη Ρωσία. Ο Μπακούνιν πάλι, δέχτηκε τον Νετσάγιεφ στην Παγκόσμια Επαναστατική Συμμαχία (μια οργάνωση φανταστική που δεν έχουμε ακούσει τίποτε άλλο γι' αυτήν) σαν Πράκτορα Νο 2771 του ρωσικού τομέα. Αφού πρώτα συνομολόγησαν σιωπηρά τη συμμαχία των δυο τεράστιων μα ανύπαρκτων επαναστατικών μηχανισμών, ο Μπακούνιν και ο Νετσάγιεφ συνεργάστηκαν για να γράψουν κείμενα που

θα διανέμονταν στη Ρωσία. Ο Νετσάγιεφ ήταν πιθανότατα ο πολυγραφέστερος από τους δυο: τουλάχιστον όμως η μια από τις επτά προσούρες που τύπωσαν μαζί έφερε την υπογραφή του Μπακούνιν· είχε τον τίτλο *Δυο λόγια στους νεαρούς ρώσους αδερφούς μου*. Οι πιο εντυπωσιακές προσούρες, *Πώς τίδεται το επαναστατικό ζήτημα* και *Αρχές της επανάστασης*, δεν είχαν υπογραφή· και οι δυο προσούρες υμνούσαν την καταστροφή των πάντων στο όνομα της επανάστασης και υποστήριζαν ότι ο σκοπός αγιάζει τα μέσα. «Δεν αναγνωρίζουμε δραστηριότητα άλλη από το έργο της καταστροφής, παραδεχόμαστε όμως ότι οι μορφές που ενδέχεται να πάρει η δραστηριότητα αυτή θα είναι εξαιρετικά ποικίλες -δηλητήριο, μαχαίρι, θηλειά, κλπ.», αναγράφεται στις *Αρχές της επανάστασης*.

Ακόμα πιο ακραίες θέσεις υποστηρίζονται σ' ένα χειρόγραφο γραμμένο σε κώδικα, με τίτλο *Κατήχηση του επαναστάτη*, που βρέθηκε στην κατοχή του Νετσάγιεφ όταν τελικά τον έπιασαν οι ελβετικές αρχές στα 1870. Εκεί αναγράφονταν τα καθήκοντα του ιδανικού επαναστάτη, που πρέπει να χάσει την ατομική του υπόσταση και να γίνει ένα είδος καλόγερου της δίκαιης καταστροφής, ένας χασασίνος(3) του 19ου αιώνα:

Ο επαναστάτης είναι ένας άνθρωπος ταγμένος στην επανάσταση. Οφείλει να έχει μόνον ένα ενδιαφέρον, μια σκέψη κι ένα πάθος: την επανάσταση... Έχει μόνον ένα σκοπό και μια μόνον επιστήμη: την καταστροφή... Ανάμεσα σ' αυτόν και την κοινωνία γίνεται ένας πόλεμος μέχρι θανάτου, αδιάκοπος και ανειρήνευτος... Πρέπει να κάνει έναν κατάλογο εκείνων που είναι καταδικασμένοι σε θάνατο και να τους εκτελέσει σύμφωνα με τη σειρά των σχετικών τους ανομημάτων...

Η *Κατήχηση του επαναστάτη* και οι άλλες προσούρες που γράφτηκαν μαζί μ' αυτήν, κατέχουν στη ζωή του ώριμου Μπακούνιν μια θέση τόσο αμφιλεγόμενη όσο και η *Εξομολόγηση* στα νιάτα του. Οι μαρξιστές έκαναν ό,τι μπορούσαν για να του

αποδώσουν την πατρότητα όλων αυτών των κειμένων· οι αναρχικοί έβαλαν τα δυνατά τους για να ρίξουν το φταίξιμο στον Νετσάγιεφ. Και η έλλειψη σαφών ενδείξεων κάνει αδύνατη τη λύση του προβλήματος αυτού ακόμα και σήμερα. Πιθανότατα ο Μπακούνιν βοήθησε στη συγγραφή τουλάχιστον μερικών από τις ανυπόγραφες προσούρες, που περιέχουν ύμνους σε λήσταρχους όπως τον Στένκα Ραζίν και που μοιάζουν πολύ με άλλα χωρία από παλιότερά του γραφτά. Από την άλλη μεριά, οι αναφορές σε «δηλητήριο, μαχαίρι, θηλειά, κλπ.» στις *Αρχές της επανάστασης*, μας υποδεικνύουν ότι το κείμενο γράφτηκε από κάποιον που 'χε λιγότερο μυαλό από τον Μπακούνιν· εκείνου, του άρεσε να σκέφτεται την καταστροφή σε μορφές πιο κατακλυσμικές. *Η κατήχηση του επαναστάτη*, ανήκει σε μίαν άλλη κατηγορία κειμένων, αφού δεν τυπώθηκε ποτέ και μπορεί θαυμάσια να 'χε γραφτεί από τον ίδιο τον Νετσάγιεφ όταν γύρισε στη Ρωσία τον Αύγουστο του 1869 με σκοπό να στήσει την καινούρια του επαναστατική οργάνωση, τη Λαϊκή Δικαιοσύνη. Ο τίτλος είναι ο ίδιος με κείνον που έχει το κείμενο που έγραψε ο Μπακούνιν για τη Διεθνή Αδελφότητα στα 1865, αυτό όμως δεν αποτελεί απόδειξη για την πατρότητα του κειμένου.

Κι όμως, ο Μπακούνιν επέτρεψε αδιαμαρτύρητα να τυπωθεί το κείμενο *Αρχές της επανάστασης*, πράγμα που υποδηλώνει ότι έδωσε σιωπηρά την έγκρισή του. Έχουμε επισημάνει κιόλας την προτίμησή του για τις πιο βαρβαρικές μορφές συνωμοσίας. Ενώ όλα τα στοιχεία που έχουμε για τη ζωή του υποδεικνύουν ότι στη δράση απάνω ήταν ο πιο καλόκαρδος άνθρωπος, η φαντασία του - που διαμορφώθηκε με βάση το ρομαντισμό της Ρωσίας της δεκαετίας του 1840 - ήταν πάντα έτοιμη να ξεσηκωθεί από μελοδραματικά όνειρα αίματος και φωτιάς· είχε διαρκώς απέναντί του τον πειρασμό - όπως κι οι πιο πολλοί επαγγελματίες επαναστάτες - να βλέπει την αποστολή του σαν ιερό πόλεμο όπου πρέπει να καταστραφεί το κακό για να καθαριστεί ο κόσμος και για να έρθει

επιτέλους η ουράνια βασιλεία. Το ότι δεν είχε δεχτεί ανεπιφύλακτα την τακτική του Νετσάγιεφ το δείχνει η αηδία του όταν ο Νετσάγιεφ άρχισε να την θέτει σε εφαρμογή. Ο Μπακούνιν μπορεί να ήταν απαλλαγμένος από τη μικροαστική ηθική όσο κι ο Άλφρεντ Ντουλίτλ, τον ενδιέφεραν όμως, λόγω της αριστοκρατικής του καταγωγής, οι καλοί τρόποι: κατσάδιαζε τους νεαρούς από τα βουνά της Γιούρα όταν μιλούσαν χυδαία μπροστά σε γυναίκες, και δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, ενώ στη θεωρία μπορεί να είχε βρει έξοχα φοβερές τις προτάσεις του Νετσάγιεφ, στην πράξη τις έβλεπε σαν απλώς ανήθικες.

Ο Νετσάγιεφ, πάντως, είχε όλη τη μονομερή προσήλωση του γνήσιου φανατικού και για κείνον δεν υπήρχε διάκριση ανάμεσα σε ιδέα και σε επακόλουθό της. Όταν επέστρεψε στη Ρωσία και έστησε τη μυστική του εταιρία, δολοφόνησε εν ψυχρώ κάποιον φοιτητή ονόματι Ιβάνοφ επειδή τον υποψιαζόταν ότι θα τον κατέδιδε στην αστυνομία και, έτσι πορωμένος που ήταν, άφησε τους συντρόφους του να πληρώσουν για το έγκλημά του. Όταν γύρισε στην Ελβετία, εξέθεσε ακόμα περισσότερο τον Μπακούνιν με μια πράξη ηλιθίου εκβιασμού. Ο Μπακούνιν, για να ελαφρύνει τη φτώχεια του, είχε πάρει μίαν απ' τις σπάνιες φορές στη ζωή του την απόφαση να δουλέψει για να κερδίσει χρήματα: διάλεξε, όμως, ένα ιδιαίτερα δυσάρεστο έργο, τη μετάφραση του *Κεφαλαίου* για ένα ρώσο εκδότη. Πήρε μια προκαταβολή τρεις χιλιάδες ρούβλια, βρήκε όμως τη στομαφώδη γλώσσα του Μαρξ πιο δύσκολη απ' όσο είχε φανταστεί και, δίχως να το πολυσκεφτεί, δέχτηκε ν' αφήσει τον Νετσάγιεφ να τακτοποιήσει τα πράγματα και να τον απαλλάξει από την υποχρέωσή του αυτήν. Ο Νετσάγιεφ - προφανώς δίχως να ξέρει τίποτα ο Μπακούνιν - έστειλε ένα γράμμα στον πράκτορα του εκδότη στην Ελβετία, στον Λιουμπάβιν, και τον απείλησε ότι αν ενοχλούσε άλλο τον Μπακούνιν θα τον τιμωρούσε η Λαϊκή Δικαιοσύνη. Το γράμμα βρέθηκε, άγνωστο πώς, στα χέρια του Μαρξ, ο οποίος και το χρησιμοποίησε τελικά

για τους δικούς του σκοπούς. Στο μεταξύ, ο Νετσάγιεφ, αφού είχε αρμέξει κυριολεκτικά τους ρώσους της Ελβετίας, έφυγε για το Λονδίνο με μια βαλίτσα γεμάτη με εμπιστευτικά ντοκουμέντα που έκλειψε απ' τον Μπακούνιν. Ο Μπακούνιν, απαλλάχτηκε επιτέλους απ' τις πλάνες του, τον αποκήρυξε και πέρασε αρκετές μέρες γράφοντας γράμματα σε φίλους του για να τους προειδοποιήσει να φυλάγονται απ' τον Νετσάγιεφ.

Σ' όλη την καριέρα του Μπακούνιν συναντάμε την ιδέα της δράσης - ιδιαίτερα της επαναστατικής δράσης - σαν δύναμης που καθαρίζει κι αναζωογονεί. Αυτό ισχύει τόσο για την κοινωνία όσο και για το άτομο· με διάφορους τρόπους, ο Μπακούνιν απηχεί την κραυγή του Προυντόν: «Εμπρός που να πάρει ο διάβολος, ας κάνουμε επανάσταση! Είναι το μόνο καλό, η μοναδική πραγματικότητα στη ζωή». Οι επαναστάσεις στις οποίες έλαβε μέρος του εμφύσησαν μια σχεδόν μυστικιστική έξαρση, όπως είναι φανερό από τις παρατηρήσεις του στην *Εξομολόγηση* για τη διάθεσή του στη διάρκεια του 1848· τα διαλείμματα δράσης που συναντάμε στη μετέπειτα ζωή του φαίνεται ότι λειτούργησαν όχι μόνο σαν μέσα για την επιτυχία κάποιων σκοπών, αλλά και σαν εμπειρίες καθεαυτές, ικανές να τον υψώσουν πάνω απ' την καθημερινή ζωή «που διαστρεβλώνει το ένστικτο και τη βούλησή μας, και καταστρέφει την καρδιά και το μυαλό μας». Η επαναστατική δράση ήτανε, μ' άλλα λόγια, μια προσωπική απελευθέρωση, και επιπλέον κάτι σαν κάθαρση, ένας ηθικός καθαρισμός. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα πρέπει να δούμε τις τελευταίες επαναστατικές πράξεις της ζωής του. Οι δηλώσεις που έκανε ο ίδιος τον καιρό που έλαβε μέρος στην εξέγερση της Μπολόνια στα 1873, δεν αφήνουν καμιάν αμφιβολία για το ότι έβλεπε τη συμμετοχή του σ' αυτήν σαν εξιλέωση για τα σφάλματα που είχε κάνει και - μολονότι δεν υπάρχει καμία σαφής ένδειξη γι' αυτό - φαίνεται πιθανό να καλοδέχτηκε την εξέγερση της Λιόν το Σεπτέμβρη του 1870 σαν ένα μέσο για ν' αποδιώξει την ταπείνωση που

ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

ένιωθε για τη συνάντησή του με τον Νετσάγιεφ. Είχε κάνει ένα λάθος. Τώρα θα το ξεπλήρωνε με τις πράξεις του.

Ο γαλλοπρωσικός πόλεμος τον είχε κιόλας αναστατώσει βαθιά. Την ικανοποίησή του για τις ήττες του Ναπολέοντα του Γ΄ τις αντιστάθμιζαν οι φόβοι του για την Αυτοκρατορική Γερμανία, είχε όμως δει και μίαν άλλη δυνατότητα - να μετατραπεί ο εθνικός πόλεμος σε επαναστατικό πόλεμο του γαλλικού λαού εναντίον τόσο των πρώσων εισβολέων όσο και των δικών του ανάξιων κυβερνητών. Κι αυτό, θα μπορούσε μέχρι να είναι η αρχή της παγκόσμιας επανάστασης. Για να διασαφηνίσει τις ιδέες του έγραψε ένα γράμμα 30.000 λέξεων σ' έναν άγνωστο γάλλο (λένε πως πρόκειται για τον υποστηρικτή του απ' τη Λιόν Γκασπάρ Μπλαν)· ο Τζέιμς Γκιγιόμ το εξέδωσε με τίτλο *Γράμματα σ' ένα γάλλο*, αφού πρώτα το χώρισε σε έξι μέρη· η έκδοση ήταν τόσο πετυχημένη ώστε έγινε το πιο ξεκάθαρο και το πιο καλογραμμένο από τα έργα του Μπακούνιν. Ακολουθεί ένα κομμάτι απ' αυτά τα *Γράμματα*:

Η Γαλλία σαν κράτος έχει ξοφλήσει. Δεν μπορεί πια να σωθεί με τα συνηθισμένα διοικητικά μέσα. Τώρα στο προσκήνιο της ιστορίας πρέπει να εμφανιστεί η φυσική Γαλλία, η Γαλλία του λαού, πρέπει να σώσει την ελευθερία τόσο τη δικιά της όσο και όλης της Ευρώπης μ' έναν παλλαϊκό, αυθόρμητο και καθαρά λαϊκό ξεσηκωμό, έξω από κάθε επίσημη οργάνωση, έξω από κάθε συγκεντρωτικό κυβερνητικό όργανο. Διώχνοντας απ' τα εδάφη της τις στρατιές του βασιλιά της Πρωσίας, η Γαλλία θα ελευθερώσει όλους τους λαούς της Ευρώπης και συνάμα θα κάνει την κοινωνική επανάσταση.

Ο Μπακούνιν, όμως, δεν αρκέστηκε απλώς να καλέσει γενικά κι αφηρημένα τον γαλλικό λαό να κάνει αυτό που ονόμαζε «λυσσαλέο, πανίσχυρο, γεμάτο πάθος και ενεργητικότητα, αναρχικό, καταστρεπτικό κι αγαλίνωτο ξεσηκωμό». Αποφάσισε να κάνει ό,τι μπορούσε για να τον προκαλέσει στην Κοιλιάδα του Ροδανού, στην περιοχή που δεν απειλούνταν ακόμα απ' τις πρωσικές στρατιές· έστειλε γράμματα στους υποστηρικτές του στη Λιόν και τους κάλεσε να

ενεργήσουν για να σώσουν τον ευρωπαϊκό σοσιαλισμό. Όταν τον κάλεσαν να πάει κι αυτός εκεί, δέχτηκε ευθύς. «Αποφάσισα να κουβαλήσω εκεί τα γέρικα κόκαλά μου, για να παίξω πιθανότατα το τελευταίο μου παιχνίδι», είπε σ' ένα φίλο απ' τον οποίο ζήτησε να του δανείσει χρήματα για το ταξίδι.

Στη Λιόν είχε ανακηρυχτεί η δημοκρατία αμέσως μετά την ήττα του Σεντάν. Στήθηκε μια Επιτροπή Κοινής Σωτηρίας και αρκετά εργοστάσια έγιναν εθνικά εργαστήρια κατ' απομίμηση του καταστροφικού προηγούμενου του 1848. Ήταν μια επανάληψη, με τη μορφή παρωδίας, της γαλλικής επαναστατικής ιστορίας και μάλιστα τόσο λίγο πειστική, ώστε όταν ο Μπακούνιν έφτασε εκεί στις 15 του Σεπτεμβρη, η Επιτροπή Κοινής Σωτηρίας είχε κιόλας παραδώσει την εξουσία σ' ένα εκλεγμένο δημοτικό συμβούλιο.

Ο Μπακούνιν κι οι υποστηρικτές του βάλθηκαν να δώσουν μίαν επαναστατική τροπή στην κατάσταση. Δημιούργησαν, πρώτα απ' όλα, μίαν Επιτροπή για τη Σωτηρία της Γαλλίας· εκτός απ' τον Μπακούνιν και τους Οζέροφ και Λάνκιεβιτς που τον συνόδευαν, περιλάμβανε και κάμποσους ντόπιους αναρχικούς (Ρισάρ, Μπλαν και Παλιξ απ' τη Λιόν, Μπαστέλικά απ' τη Μασαλία), η πλειονότητα όμως των μελών ήταν μετριοπαθείς που έκαναν πίσω μόλις άκουσαν τον Μπακούνιν να μιλάει για βίαιη εξέγερση.

Οι μπακουνικοί, ωστόσο, δέχτηκαν μίαν απρόσμενη ενίσχυση χάρη στη στενοκεφαλιά των δημοτικών συμβούλων, που αποφάσισαν να περικόψουν από τρία σε δυόμισι φράγκα τη μέρα τους μισθούς των εργατών των εθνικών εργαστηρίων. Σε μια συγκέντρωση του αγανακτισμένου λαού στις 24 του Σεπτεμβρη, που πρόεδρος της ήταν ένας σοβατζής ονόματι Ευτζέν Σεν, ψηφίστηκαν αποφάσεις που ζητούσαν μίαν αναγκαστική φορολόγηση των πλουσίων και τον εκδημοκρατισμό του στρατού, όπου οι αξιωματικοί θα έπρεπε στο εξής να εκλέγονται. Ο Μπακούνιν και η Επιτροπή πήραν αμέσως στα χέρια τους την εξουσία και ευθύς μετά ανακοίνωσαν στη συγκέντρωση την κατάργηση

ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

του κράτους και την αντικατάστασή του από μια ομοσπονδία από κοινότητες (κομούνες), την εγκαθίδρυση «της λαϊκής δικαιοσύνης» στη θέση των δικαστηρίων που υπήρχαν και την κατάργηση των έμμεσων φόρων και των χρεών. Στο τέλος κάλεσαν και τις άλλες γαλλικές πόλεις να στείλουν τους εκπροσώπους τους στη Λιόν για να συγκληθεί αμέσως μια Επαναστατική Εθνοσυνέλευση για τη Σωτηρία της Γαλλίας.

Αυτό που δείχνει την υποστήριξη που είχε απ' το λαό ο Μπακούνιν, είναι το ότι οι αρχές της Λιόν δε θεώρησαν μια τόσο έκδηλα ανατρεπτική διακήρυξη αξία λόγου ώστε να αναλάβουν δράση. Όταν η βία ξέσπασε πραγματικά, ήταν γιατί οι αρχές, έχοντας υπερβολική εμπιστοσύνη στη δύναμή τους, έθεσαν σε εφαρμογή το σχέδιό τους για την περικοπή των μισθών. Οι εργάτες έκαναν μια διαδήλωση στις 28 του Σεπτεμβρίου όπου συμμετείχαν και τα μέλη της Επιτροπής για τη Σωτηρία της Γαλλίας, που ο Μπακούνιν μάταια είχε προσπαθήσει να τα παρακινήσει στην ένοπλη δράση. Το δημοτικό συμβούλιο απουσίαζε διακριτικά και η Επιτροπή κατέλαβε με τη βοήθεια του πλήθους το Δημαρχείο και ανέλαβε την προσωρινή διοίκηση. Επιτέλους, η Λιόν φάνηκε να βρίσκεται κάτω απ' την εξουσία του Μπακούνιν και των υποστηρικτών του: έκατσαν λοιπόν κάτω, κάπως αμήχανοι είν' αλήθεια, για ν' αποφασίσουν τι μέτρα θα λάμβαναν στην πόλη.

Πριν προλάβουν να πάρουν έστω και μιαν απόφαση, η Εθνική Φρουρά (πολιτοφυλακή) των αστικών συνοικιών περικύκλωσε το Δημαρχείο, έδιωξε από γύρω τον κόσμο κι ανακατέλαβε το κτίριο. Τα μέλη της Επιτροπής έφυγαν, με εξαίρεση τον Μπακούνιν, που φυλακίστηκε στα υπόγεια του Δημαρχείου, μέχρι που τελικά τον απελευθέρωσαν οι αναρχικοί της πόλης. Έφυγε για τη Μασαλία, όπου πέρασε τρεις βδομάδες κρυμμένος μαζί με τον Μπαστέλικα, μέχρι που ένας φίλος του καπετάνιος ενός ιταλικού πλοίου τον μετέφερε λαθραία στη Τζένοβα.

Το εγχείρημα που είχε αρχίσει με τόσες ελπίδες,

γέμισε στο τέλος τον Μπακούνιν με αηδία και απελπισία. Στις 19 του Σεπτεμβρίου είχε στείλει ένα γράμμα από τη Λιόν όπου έλεγε ότι περίμενε «σύντομα να θριαμβεύσει» η επανάσταση. Όταν τέλειωσαν όλα αυτά, ενώ κρυβόταν στη Μασαλία, πήρε την απόφαση ότι η Γαλλία είχε ξοφλήσει και ότι η συμμαχία Πρωσίας και Ρωσίας έμελλε να κυριαρχήσει για δεκαετίες ολόκληρες στην Ευρώπη. «Ας αποχαιρετήσουμε όλα μας τα όνειρα για μιαν απελευθέρωση στο κοντινό μέλλον».

Ωστόσο, άλλες δυο συγκρούσεις περίμεναν τον Μπακούνιν πριν τελικά σταυρώσει τα χέρια του εξαντλημένος και πρόωρα γερασμένος. Η μια, ήταν η πολεμική του με τον Ματσίνι, που βοήθησε σημαντικά στην ανάπτυξη του ιταλικού αναρχικού κινήματος έπειτα από τα 1870. Η άλλη, ήταν η τελευταία σύγκρουση μέσα στη Διεθνή, που είχε γίνει αναπόφευκτη έπειτα από την ηθική του νίκη στο Συνέδριο της Βασιλείας.

Το Συνέδριο της Διεθνούς, που έπρεπε να γίνεται κάθε χρόνο, δεν έγινε στα 1870 εξαιτίας της Κομουνας του Παρισιού, ενώ για τα 1871 το Κεντρικό Συμβούλιο είχε συγκαλέσει μόνο μιαν έκτακτη συνδιάσκεψη στο Λονδίνο. Μπόρεσε να παραβρεθεί σ' αυτήν μόνον ένας εκπρόσωπος απ' την Ισπανία και κανένας από την Ιταλία, ενώ μια τεχνικής φύσης δικαιολογία -το ότι είχαν αποχωρήσει από τη Ρομανική Ομοσπονδία - χρησιμοποιήθηκε για να μην κληθούν οι υποστηρικτές του Μπακούνιν απ' την Ελβετία. Έτσι, μόνο μιαν ασήμαντη μειοψηφία αναρχικών παραβρισκόταν στη συνδιάσκεψη, με αποτέλεσμα να ψηφιστούν σχεδόν ομόφωνα οι προτάσεις του Κεντρικού Συμβουλίου. Οι πιο πολλές απ' αυτές κατευθύνονταν ξεκάθαρα εναντίον του Μπακούνιν και των υποστηρικτών του. Επιβεβαιώθηκε προκλητικά ότι ήταν ανάγκη να σχηματίσουν οι εργάτες πολιτικά κόμματα. Μια απειλητική πρόταση προειδοποιούσε τους τομείς ή τους κλάδους «να μη παίρνουν διαφορετικά ονόματα... ούτε να σχηματίζουν ξεχωριστά σώματα». Και, σαν πιασπλάτη

ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

μαχαιριά στον Μπακούνιν, η συνδιάσκεψη αποκήρυξε δημόσια τις δραστηριότητες του Νετσάγιεφ.

Οι προθέσεις των μαρξιστών ήταν τόσο ξεκάθαρες ώστε οι ελβετοί μπακουνικοί συγκάλεσαν αμέσως μίαν έκτακτη συνδιάσκεψη στη μικρή πόλη Σονβιλιέ της Γιούρα. Οι μοναδικοί εκπρόσωποι που δεν ανήκαν στην Ομοσπονδία της Γιούρα ήταν δυο ξένοι πρόσφυγες από τη Γενεύη, ο ρώσος Νικόλας Ζουκόφσκι και ο γάλλος Ζιλ Γκέσντ - που έγινε στη συνέχεια ένας απ' τους ηγέτες του γαλλικού σοσιαλισμού, μα που τότε ήταν ένθερμος αναρχικός. Ο Μπακούνιν δεν ήταν παρών. Το κυρίως αποτέλεσμα της συνδιάσκεψης αυτής ήταν η περιφημη Εγκύκλιος του Σονβιλιέ, που ζητούσε να πάψει να επικρατεί στη Διεθνή ο συγκεντρωτισμός και να ανασυγκροτηθεί η Διεθνής σαν «ελεύθερη ομοσπονδία αυτόνομων ομάδων». Έτσι, η ουσιαστική σύγκρουση μεταξύ εξουσιαστών και ελευθεριακών μέσα στη Διεθνή εκδηλώθηκε καθαρά σε οργανωτικό επίπεδο και η Εγκύκλιος υποστηρίχτηκε όχι μόνο στην Ιταλία και στην Ισπανία αλλά και στο Βέλγιο, απ' τους ελευθεριακούς σοσιαλιστές που αγωνίζονταν στο πλευρό του Σεζάρ ντε Πέπε.

Μια απ' τις απαιτήσεις της συνδιάσκεψης του Σονβιλιέ ήταν και η άμεση σύγκληση του Συνεδρίου της Διεθνούς σε ολομέλεια. Το Κεντρικό Συμβούλιο δεν μπόρεσε ν' αρνηθεί τη σύγκληση του Συνεδρίου, διαλέγοντας όμως μίαν άλλη πόλη του βορρά, τη Χάγη, σαν τόπο όπου θα γινόταν το Συνέδριο, έβαλε πάλι δυσκολίες στους εκπροσώπους των λατινικών χωρών και εμπόδισε τον Μπακούνιν να παραβρεθεί, αφού ήταν αδύνατο να περάσει μέσα από γαλλικό ή από γερμανικό έδαφος.

Το Συνέδριο της Χάγης έγινε το Σεπτέμβρη του 1872. Ο Μαρξ προσωπικά δεν συμμετείχε σ' αυτό, έβαλε όμως τα δυνατά του για να στείλει όσο περισσότερους υποστηρικτές του μπορούσε: όπως επισήμανε ο Γκ. Ντ. Χ. Κολ, τουλάχιστον πέντε απ' τους εκπροσώπους που αποτελούσαν τη μαρξιστική πλειοψηφία «αντιπροσώπευαν κινήματα ανύπαρκτα ή σχεδόν ανύ-

παρκτα». Κι όμως, η αντιπολίτευση που 'χαν απέναντί τους ήταν ισχυρή: την αποτέλεσαν όχι μόνον οι ισπανοί και οι ελβετοί μπακουνικοί και οι ελευθεριακοί σοσιαλιστές του Βελγίου και της Ολλανδίας, αλλά και οι άγγλοι τρεϊντιγιουνιονιστές που, μολονότι δεν υποστήριζαν σε τίποτε άλλο τον Μπακούνιν, ενοχλήθηκαν απ' την τάση να επιβληθεί απόλυτος συγκεντρωτισμός μέσα στη Διεθνή και συμφώνησαν ότι έπρεπε να περιοριστούν οι εξουσίες του Κεντρικού Συμβουλίου. Στην πραγματικότητα, η νίκη του Μαρξ θα ήταν ακόμα πιο δύσκολη αν οι ιταλικοί τομείς της Διεθνούς, σε μια συνάντησή τους στο Ρίμινι λίγο πιο πριν, δεν είχαν αποφασίσει να μπούκοτάρουν το Συνέδριο και να κόψουν ευθύς κάθε σχέση με το Κεντρικό Συμβούλιο. Αυτό άφησε τον Μαρξ με σαράντα περίπου υποστηρικτές, στους οποίους περιλαμβάνονταν και οι πρόσφυγες γάλλοι μπλανκιστές, εναντίον λιγότερων από τριάντα αντιπολιτευόμενους όλων των τάσεων.

Το Συνέδριο άνοιξε με κάτι που είχε γίνει πια ρουτίνα: ψήφισε υπέρ της πολιτικής δράσης των εργατών και απέρριψε μια πρόταση των μπακουνικών να μετατραπεί το Γενικό Συμβούλιο σε γραφείο αλληλογραφίας. Ορίστηκε, έπειτα, μια επιτροπή που θα έκανε έρευνες σχετικά με τις καταγγελίες του Μαρξ ότι η Συμμαχία του Μπακούνιν δρούσε ακόμα στα κρυφά. Στο σημείο αυτό, ο Μαρξ ξάφνιασε ακόμα και τους υποστηρικτές του όταν έκανε την εντυπωσιακή πρόταση να μεταφερθεί το Γενικό Συμβούλιο απ' το Λονδίνο στη Νέα Υόρκη, όπου δε θα κινδύνευε από τους μπακουνικούς και τους μπλανκιστές, που τους θεωρούσε, στην καλύτερη περίπτωση, επικίνδυνους συμμάχους. Η πρόταση έγινε δεκτή - κυρίως γιατί οι μπακουνικοί, που δεν τους ενδιέφερε πια το Γενικό Συμβούλιο, έκαναν αποχή: ο Μαρξ, όπως αποκαλύφτηκε, σκότωσε τη Διεθνή για να την κρατήσει μακριά από τα χέρια αλλοιών, γιατί στη Νέα Υόρκη το Γενικό Συμβούλιο φυτοζωούσε και σύντομα πέθανε από καθαρή απραξία.

Οι πιο σκανδαλώδεις διαδικασίες του Συνεδρίου

της Χάγης, έμειναν για το τέλος. Ο Μαρξ είχε υποβάλει στην επιτροπή μελέτης όχι μόνο στοιχεία που είχε συγκεντρώσει ο γαμπρός του Πολ Λαφάργκ σχετικά με τη συνεχιζόμενη δράση της Συμμαχίας στην Ισπανία κάτω απ' την καθοδήγηση του Μπακούνιν, αλλά και το γράμμα του Νετσάγιεφ στον Λιουμπάβιν το σχετικό με τη μετάφραση του *Κεφαλαίου*. Η επιτροπή υπέβαλε ένα ασαφές πόρισμα σχετικά με το ζήτημα της Συμμαχίας, που δεν μπορούσε ν' αποδειχτεί ότι υπήρχε ακόμα, βρήκε όμως ότι «ο Μπακούνιν είχε χρησιμοποιήσει ανέντιμα μέσα για ν' αποσπάσει ένα μέρος από τα πλούτη ενός άλλου ή και όλα του τα πλούτη - και επιπλέον, για να μην εκπληρώσει τις υποχρεώσεις του, είχε ο ίδιος, ή μέσω κάποιων πρακτόρων του, καταφύγει σε απειλές». Τέλος, σύστησε τη διαγραφή όχι μόνο του Μπακούνιν αλλά και των ελβετών υποστηρικτών του, του Τζέιμς Γκιγιόμ και του Αντεμάρ Σβιτζγκεμπελ - με αιτιολογικό για τους τελευταίους δυο ότι ανήκαν ακόμα στη Συμμαχία, που ωστόσο στάθηκε αδύνατο ν' αποδειχτεί αν εξακολουθούσε ή όχι τη δράση της! Οι αντιφάσεις του σχεδίου απόφασης δεν πτόησαν τη μαρξιστική πλειοψηφία. Ψήφισαν με συντριπτική πλειοψηφία υπέρ της διαγραφής των Μπακούνιν και Γκιγιόμ· ο Σβιτζγκεμπελ μόλις που γλύτωσε. Μ' αυτό το απαράδεκτο γεγονός τελείωσε το Συνέδριο· η Διεθνής σαν σύνολο δεν συγκεντρώθηκε ποτέ πια.

Το αν η Συμμαχία εξακολουθούσε ή όχι τη δράση της είναι και για μας, όπως και για την επιτροπή μελέτης του Συνεδρίου της Χάγης, δύσκολο να το διαπιστώσουμε. Όπως θα δούμε αλλού, φαίνεται ότι σχηματίστηκε μια ισπανική Συμμαχία για τη Σοσιαλιστική Δημοκρατία στα 1869 ή 1870, ενώ στα 1877, τόσο αργά, έγινε στη Γιούρα μια συνάντηση των μελών της Συμμαχίας, όπου παραβρέθηκαν οι Κροπότκιν, Μαλατέστα και Πολ Μπρους. Αφού είναι δύσκολο η οργάνωση να διαλύθηκε κι έπειτα να στήθηκε ξανά απ' την αρχή, φαίνεται πιθανό να είχε κρατήσει ο Μπακούνιν μια μυστική οργάνωση των στενών συνεργατών του

μετά τη διάλυση της πλατύτερης Συμμαχίας. Ωστόσο, η ύπαρξη ενός τέτοιου σώματος δεν αποδείχτηκε στο Συνέδριο της Χάγης, και η διαγραφή του Μπακούνιν στηριζόταν σε εικασίες. Όσο για το θέμα της μετάφρασης του *Κεφαλαίου*, η απόφαση του Συνεδρίου πάνω στο ζήτημα αυτό αποτελεί μίαν απίστευτη εισαγωγή της αστικής ηθικής μέσα σε μίαν οργάνωση που ήταν ρητά αντίθετη σε όλες τις μορφές ιδιοκτησίας· επιπλέον, αφού η επιτροπή μελέτης δεν προσπάθησε καν να αποδείξει ότι ο Μπακούνιν γνώριζε το γράμμα του Νετσάγιεφ, τον καταδίκασε στην πραγματικότητα για ένα κόλπο που κάνουν συχνά οι συγγραφείς - για το ότι παίρνουν χρήματα για δουλειές που δεν τις ολοκληρώνουν.

Τον καιρό που γινόταν το Συνέδριο στη Χάγη, ο Μπακούνιν βρισκόταν στη Ζυρίχη, προσπαθώντας να κερδίσει την υποστήριξη των ρώσων εξόριστων και να τους αποσπάσει από την επιρροή του ποπουλιστή ηγέτη Πέτερ Λαβρόφ. Οι ισπανοί εκπρόσωποι της Χάγης και μια ομάδα ιταλών από το Ρίμινι τον συνάντησαν εκεί και, έπειτα από λίγων μερών συζητήσεις, πήγαν όλοι στο Σεντ-Ιμιέρ της Γιούρα όπου, μαζί με γάλλους και ελβετούς εκπροσώπους, έκαναν ένα Συνέδριο των αναρχικών υπολειμμάτων της Διεθνούς. Οι αποφάσεις που έλαβε το Συνέδριο της Χάγης αποκηρύχθηκαν και διακηρύχτηκε η ανάγκη για μίαν ελεύθερη ένωση των ομοσπονδιών της Διεθνούς.

Με την αντιεξουσιαστική Διεθνή που προήλθε από τη συγκέντρωση αυτή, ο Μπακούνιν δεν είχε άμεση επαφή. Στην πραγματικότητα, από τα 1872 και μετά, η δραστηριότητά του περιορίστηκε εξαιτίας της γοργής επιδείνωσης της υγείας του. Κράτησε το ενδιαφέρον του για τις δραστηριότητες των ρώσων επαναστατών που ήταν στην εξορία και, αφού εγκαταστάθηκε στο Τιτσίνο στα 1873, αποκατάστησε τις επαφές του με το ιταλικό κίνημα και ιδιαίτερα με τον Κάρλο Καφιέρο, έναν πλούσιο νεαρό αριστοκράτη που είχε παρατήσει τα πλούτη του για χάρη της επανάστασης. Ήταν μερικές φορές που η παλιά φλόγα του Μπακούνιν

τρεμόπαιζε από οργή ή από ενθουσιασμό, γενικά όμως έβλεπε τη ζωή του και τον κόσμο απαισιόδοξα. Προέβλεπε πολύ μεγάλες δυσκολίες για το επαναστατικό κίνημα σαν αποτέλεσμα της ήττας της Κομόνας του Παρισιού και της ανόδου της Πρωσίας, και αισθανόταν υπερβολικά γέρος και υπερβολικά άρρωστος για ν' αντιμετωπίσει τις δυσκολίες αυτές. Εξάλλου, τον είχαν πληγώσει βαθιά και οι συκοφαντίες του Μαρξ και δεν υπάρχει αμφιβολία για το ότι ήταν ειλικρινής όταν έγραψε στην *Εφημερίδα της Γενεύης* (Ζουρνάλ ντε Ζενέβ) στις 26 του Σεπτεμβρίου του 1873, σαν διαμαρτυρία στα «ψέματα που διαδίδουν οι μαρξιστές» και ανάγγειλε ότι εκείνος είχε αποσυρθεί από την επαναστατική δράση.

Ας αναλάβουν το έργο αυτό άλλοι άνθρωποι, νεότεροι. Εγώ, δεν αισθάνομαι να έχω ούτε τη δύναμη ούτε ίσως και την αυτοπεποίθηση που απαιτούνται για να εξακολουθήσω να κυλάω την πέτρα του Σισυφου εναντίον των δυνάμεων της αντίδρασης που θριαμβεύουν... Στο εξής, δεν πρόκειται να χαλάσω την ησυχία κανενός ανθρώπου· και ζητώ, με τη σειρά μου, να μη χαλάσει κανένας και τη δική μου ησυχία...

Όπως, όμως, στο μύθο ο Σισυφος δεν έλεγε ν' αφήσει την πέτρα του, έτσι και ο Μπακούνιν δεν έλεγε ν' αφήσει το παρελθόν του. Η υπόθεση της επανάστασης τον πυρπολούσε ακόμα, δίχως όμως να του φέρνει πια δόξα αλλά μονάχα κι άλλες πίκρες και ντροπές. Ενώ το νεαρό αναρχικό κίνημα άρχισε να δυναμώνει μακριά από την κηδεμονία του, εκείνος μπλέχτηκε σε πικρούς οικονομικούς καυγάδες εξαιτίας της ανικανότητάς του να διαχειριστεί την περιουσία που του είχε εμπιστευτεί ο Καφιέρο για την υπόθεση της επανάστασης. Η φιλονικία για τη βίλα στο Τιτσίνο που την αγόρασε μ' αυτά τα χρήματα για να 'χει ένα καταφύγιο για τα γηρατειά του καθώς κι ένα κέντρο για τους ιταλούς συνωμότες, οδήγησε σε σχεδόν ολοκληρωτική ρήξη με τους ελβετούς και τους ιταλούς υποστηρικτές του. Τον οδήγησε ακόμα να συμμετάσχει στην αναρχική εξέγερση της Μπολόνια τον Αύγουστο του 1874, με την ελπίδα ότι θα καθιστούσε την ένοχη

συνειδήσή του. Στο δρόμο του προς την Ιταλία, έγραψε ένα αποχαιρετιστήριο γράμμα από το Πέρασμα του Σπλιούγκεν στους επιτιμητικούς φίλους του όπου έδινε εξηγήσεις για τις πράξεις του κι όπου κατηγορούσε τον εαυτό του για τις αδυναμίες του. «Και τώρα, φίλοι μου, το μόνο που μου μένει είναι να πεθάνω». Έτσι τέλειωνε το γράμμα.

Κι όμως, δεν είχε ούτε τη δόξα να πεθάνει δονκιχωτικά. Η εξέγερση της Μπολόνια δεν απέτυχε· ούτε καν άρχισε. Τα σχέδια που πρόβλεπαν έφοδο κατά των πυλών της πόλης και στήσιμο οδοφραγμάτων στους δρόμους δεν τέθηκαν σε εφαρμογή όπως έπρεπε, οι λιγοστοί επαναστάτες που συγκεντρώθηκαν στα μέρη που είχαν οριστεί έξω απ' την πόλη σκόρπισαν φοβούμενοι την αστυνομία, και μέσα στην πόλη ο Μπακούνιν μάταια περιμενε να πάρει μέρος στην επίθεση κατά της οπλαποθήκης. Οι φίλοι του με δυσκολία τον έπεισαν να μην αυτοκτονήσει και, αφού του ξύρισαν την πλούσια γενειάδα του, τον μεταμφίεσαν σε ηλικιωμένο παπά και τον έβγαλαν έξω απ' την πόλη μ' ένα καλάθι αυγά στα χέρια· τον πήγαν έπειτα στη Βερόνα, απ' όπου τελικά πέρασε στην Ελβετία.

Αυτή ήταν η τελευταία κι η πιο παιδαριώδης περιπέτεια τούτου του βετεράνου των οδοφραγμάτων. Έπειτα από δυο ακόμα χρόνια σωματικής κατάρτισης και αποτυχημένων φιλικών σχέσεων, ο Μπακούνιν πέθανε την 1η του Ιούλη του 1876 στο νοσοκομείο της Βέρνης. Οι άνθρωποι που συγκεντρώθηκαν γύρω απ' τον τάφο του, οι Ρεκλί, Γκιγιόμ, Σβίτζγκεμπελ και Ζουκόφσκι, μετέτρεπαν κιόλας το αναρχικό κίνημα -το τελευταίο και μοναδικό επιτυχημένο δημιούργημα του Μπακούνιν - σ' ένα κίνημα που μέσα σε μια δεκαετία έμελλε ν' απλωθεί σ' ολόκληρο τον κόσμο και να φέρει τον τρόμο στα μυαλά των κυβερνώντων. Ίσως αυτό να είχε ενθουσιάσει το γενναιόδωρο και βαρβαρικό πνεύμα του Μπακούνιν, του πιο εντυπωσιακού και ίσως του πιο μεγάλου από κείνα τα ευρωπαϊκά απομεινάρια μιας παλιότερης πολιτικής εποχής, του πιο εντυπωσιακού

και του πιο μεγάλου από τους ρομαντικούς επαναστάτες.

Τζορτζ Γούντκοκ, 1962

★ ★ ★

Θεός και κράτος

Είναι γνωστό ότι ο Μπακούνιν άρχιζε να γράφει κάτι και στη συνέχεια το παρατούσε όταν οι ανάγκες της στιγμής του επέβαλλαν ν' ασχοληθεί με κάτι άλλο - έτσι έγινε και με το κείμενο που ακολουθεί.

Όπως γράφουν τόσο ο Μαξ Νετλάου όσο και ο Τζέιμς Γκιγιόμ (που έγραψαν κι οι δυο ιστορίες του αναρχικού κινήματος και θεωρούνται οι πιο έγκυροι μελετητές εκείνης της φάσης του κινήματος, όπου ο δεύτερος συμμετείχε ενεργά), ένα βιβλίο με τίτλο **Θεός και κράτος** είχαν εκδώσει στα 1882 οι Κάρολο Καφιέρο και Ελιζέ Ρεκλί, βασισμένοι σε κάποια χειρόγραφα του Μπακούνιν που βρήκαν μετά το θάνατό του. Το βιβλίο εκείνο, όμως, είχε πολλά λάθη και περιλάμβανε δυο μέρη: το πρώτο μέρος, το αποτελούσε ένα κομμάτι από το ατέλειωτο έργο του Μπακούνιν **Η κνουτογερμανική αυτοκρατορία και η κοινωνική επανάσταση** (τον δεύτερο τόμο του)· το δεύτερο μέρος, ήταν αυτό που δημοσιεύει και ο Μαξ Νετλάου με τίτλο **Θεός και κράτος**.

Να τι γράφει ο Μαξ Νετλάου γι' αυτό το ζήτημα:

« Αφησα ανέκδοτες τις σελίδες 240-286 του χειρόγραφου του Μπακούνιν (δευτέρος τόμος της «Κνουτογερμανικής αυτοκρατορίας...») και δημοσιεύω μόνο τις σελίδες 286-340. Εξάλλου, το κείμενο που ακολουθεί είναι κατά κάποιον τρόπο ανεξάρτητο από το προηγούμενο, αφού γράφηκε σαν **σημείωση** του Μπακούνιν στις ακόλουθες φράσεις, όπου οι μεταφυσικοί αναπτύσσουν τις απόψεις που θέλει να καταπολεμήσεις ο Μπακούνιν»:

Το κράτος, επομένως, επιβάλλεται στον καθένα σαν μοναδικός εκπρόσωπος του Καλού, της Σωτηρίας και της Δικαιοσύνης ολονών. Περιορίζει την ελευθερία του καθενός στο όνομα της ελευθερίας ολονών, το δικαίωμα του καθενός στο όνομα των δικαιωμάτων ολονών, τα προσωπικά συμφέροντα του καθενός στο όνομα του συλλογικού

συμφέροντος της κοινωνίας σαν συνόλου.(Στμ)

Τα (...), σημαίνουν λέξεις που δε διαβάζονται στο χειρόγραφο.

Επίσης, το **Παράρτημα** που αναφέρει ο Μπακούνιν σε κάποιο σημείο του κειμένου, δεν έχει βρεθεί ολόκληρο και γι' αυτό δεν έχει δημοσιευτεί μέχρι σήμερα. (Στμ)

Στο όνομα, λοιπόν, τούτου του πλάσματος της φαντασίας που ονομάζεται συνήθως συλλογικό συμφέρον, συλλογικό δικαίωμα ή συλλογική βούληση και συλλογική ελευθερία, οι γιακωβίνοι αμψολουτιστές(4), οι επαναστάτες της σχολής του Ζαν-Ζακ Ρουσό και του Ροβεσπιέρου, προβάλλουν την απειλητική και απάνθρωπη θεωρία του απόλυτου δικαιώματος του κράτους, ενώ οι μοναρχικοί αμψολουτιστές το στηρίζουν με πολύ περισσότερη λογική συνέπεια πάνω στη Θεία Χάρη. Οι δογματικοί φιλελεύθεροι(5), εκείνοι τουλάχιστον απ' αυτούς που παίρνουν τις φιλελεύθερες θεωρίες στα σοβαρά, ξεκινούν από την αρχή της ατομικής ελευθερίας και προβάλλονται, πρώτα πρώτα, όπως είναι γνωστό, σαν αντίπαλοι της αρχής του κράτους. Αυτοί είπαν πρώτοι ότι η κυβέρνηση, δηλαδή το σώμα των λειτουργών που είναι οργανωμένο με τον άλφα ή βήτα τρόπο και είναι επιφορτισμένο ειδικά με το ν' ασκεί τη δραστηριότητα του κράτους, ήταν αναγκαίο **κακό**, και ότι όλος ο πολιτισμός ήταν το ακόλουθο: να περιορίζουμε ολοένα τις δικαιοδοσίες και τα δικαιώματά τους. Κι όμως, βλέπουμε ότι στην πράξη, όλες τις φορές που η ύπαρξη του κράτους απειλείται στα σοβαρά, οι δογματικοί φιλελεύθεροι αναλαμβάνουν την υπεράσπιση του απόλυτου δικαιώματος του κράτους με όχι λιγότερο φανατισμό απ' τους μοναρχικούς και τους γιακωβίνους αμψολουτιστές.

Η λατρεία τους, λοιπόν, για το κράτος, που φαινομενικά τουλάχιστον είναι διαμετρικά αντίθετη με τις φιλελεύθερες αρχές τους, εξηγείται με δυο τρόπους: **πρακτικά** πρώτα πρώτα, με βάση τα ταξικά τους

συμφέροντα, αφού οι δογματικοί φιλελεύθεροι ανήκουν στη μεγάλη τους πλειονότητα στην αστική τάξη. Η τόσο πολυάνθρωπη και τόσο αξιοσέβαστη αυτή τάξη δε θα επιθυμούσε τίποτα περισσότερο από το να δώσει στον εαυτό της το δικαίωμα, ή μάλλον το προνόμιο, της πιο πλήρους αναρχίας: ολόκληρη η κοινωνική της οικονομία, η πραγματικά βάση της πολιτικής της ύπαρξης, δεν έχει όπως ξέρουμε νόμο άλλον από την αναρχία, που διατυπώνεται με τα παρακάτω λόγια που έχουν γίνει περίφημα: «Laissez faire et laissez passer» (6). Αγαπά, όμως, την αναρχία αυτήν μόνο για τον εαυτό της και υπό τον όρο ότι οι μάζες, «που παραείναι αμαθείς για να την χαρούν δίχως να της κάνουν κατάχρηση», θα μένουν υποταγμένες στην πιο στυγνή πειθαρχία του κράτους. Γιατί αν οι μάζες, έχοντας κουραστεί να δουλεύουν για άλλους, ξεσηκωνόντουσαν, θα κλονιζόταν πέρα για πέρα η πολιτική και κοινωνική ύπαρξη της αστικής τάξης. Βλέπουμε ακόμα, παντού και πάντοτε, ότι, όταν σαλεύει η μάζα των εργαζομένων, οι πιο φλογεροί φιλελεύθεροι αστοί ξαναγίνονται ευθύς οι πιο φανατικοί υπέρμαχοι της παντοδυναμίας του κράτους. Κι αφού η κινητοποίηση των λαϊκών μαζών γίνεται σήμερα ένα κακό που ολοένα και χειροτερεύει και χρονίζει, βλέπουμε τους φιλελεύθερους αστούς, ακόμα και στις πιο ελεύθερες χώρες, να μεταστρέφονται ολοένα και περισσότερο και να λατρεύουν την απόλυτη εξουσία.

Δίπλα σ' αυτό τον πρακτικό λόγο, υπάρχει κι ένας άλλος, **θεωρητικός**, που σπρώχνει κι αυτός τους πιο ειλικρινείς φιλελεύθερους να στρέφονται πάντα προς τη λατρεία του κράτους. Είναι και ονομάζονται φιλελεύθεροι γιατί παίρνουν για βάση και για αφετηρία της θεωρίας τους την ελευθερία του ατόμου· και ακριβώς γιατί έχουν αυτή την αφετηρία ή αυτή τη βάση, οφείλουν μοιραία να φτάσουν να παραδεχτούν το απόλυτο δικαίωμα του κράτους.

Η ελευθερία του ατόμου δεν είναι καθόλου, σύμφωνα μ' αυτούς, ένα δημιουργήμα, ένας ιστορικός καρπός της κοινωνίας. Υποστηρίζουν ότι είναι προγε-

νέστερη από κάθε κοινωνία, και ότι κάθε άνθρωπος την φέρνει μαζί του από γεννησιμιού του, μαζί με την αθάνατη ψυχή του, σα Θείο δώρο. Έλεται απ' αυτό ότι ο άνθρωπος είναι κάτι, αν δεν είναι και ολοκληρωτικά ο εαυτός του, ένα ον ολοκληρωμένο και, κατά κάποιον τρόπο, απόλυτο, μόνον έξω απ' την κοινωνία. Όντας ελεύθερος προγενέστερα και έξω απ' την κοινωνία, σχηματίζει αναγκαστικά την κοινωνία με μια ηθελημένη πράξη και με ένα είδος συμβολαίου, είτε ενστικτώδους και σιωπηρού, είτε κατόπιν σκέψης και τυπικού. Κοντολογίς, μέσα σ' αυτή τη θεωρία, δεν είναι η κοινωνία που δημιουργεί τα άτομα, αλλά απεναντίας είναι τα άτομα που δημιουργούν την κοινωνία, γιατί τα αναγκάζει να το κάνουν αυτό μια εξωτερική αναγκαιότητα όπως η εργασία και ο πόλεμος.

Βλέπουμε ότι, για τη θεωρία αυτή, η κοινωνία με όλη τη σημασία της λέξης δεν υπάρχει η φυσική ανθρώπινη κοινωνία, η πραγματική αφετηρία κάθε ανθρώπινου πολιτισμού, το μοναδικό περιβάλλον που μέσα του μπορούν πραγματικά να γεννηθούν και ν' αναπτυχθούν η προσωπικότητα και η ελευθερία των ανθρώπων, είναι, για τη θεωρία αυτή, ολότελα άγνωστη. Αναγνωρίζει, απ' τη μια μεριά, μόνο τα άτομα, όντα που υπάρχουν από μόνα τους και που είναι ελεύθερα από μόνα τους, και, απ' την άλλη, τούτη τη συμβατική κοινωνία, που την σχηματίζουν αυθαίρετα τα άτομα αυτά και θεμελιώνεται σ' ένα συμβόλαιο είτε τυπικό είτε σιωπηρό, δηλαδή το κράτος. (Γνωρίζουν πάρα πολύ καλά ότι κανένα ιστορικό κράτος δεν είχε ποτέ για βάση του ένα συμβόλαιο και ότι όλα θεμελιώθηκαν με τη βία και με την κατάκτηση. Αυτό, όμως, το πλάσμα της φαντασίας που λέγεται ελεύθερο συμβόλαιο κι αποτελεί όπως λένε τη βάση του κράτους, τους είναι απαραίτητο και συμφωνούν πάνω σ' αυτό δίχως πολλές πολλές κουβέντες).

Τα ανθρώπινα άτομα, που η μάζα τους ενώνεται μ' ένα συμβόλαιο και σχηματίζει το κράτος, μοιάζουν, στη θεωρία αυτή, με όντα ολότελα ιδιόρρυθμα και γεμάτα

αντιφάσεις. Με δωρισμένα στο καθένα τους μίαν αθάνατη ψυχή και μίαν έμφυτη ελευθερία ή μίαν έμφυτη ελεύθερη βούληση, είναι, από τη μια μεριά, όντα άπειρα, απόλυτα και σαν τέτοια αυτοτελή, όντα δι' εαυτά, αυτόαρκη και που δεν έχουν ανάγκη από κανέναν, ούτε καν απ' το Θεό αν δούμε αυστηρά φιλοσοφικά τα πράγματα, γιατί αφού είναι άπειρα και αθάνατα, είναι τα ίδια Θεοί. Από μίαν άλλη μεριά, όμως, είναι πλάσματα χονδροειδέστατα υλικά, αδύναμα, ατελή, πεπερασμένα και απόλυτα εξαρτημένα από την εξωτερική φύση που μέσα της ζουν, που τα περιβάλλει και, στο τέλος, αργά ή γρήγορα, τα παίρνει μέσα της. Αν τα δούμε από την πρώτη σκοπιά, έχουνε τόσο λίγο ανάγκη απ' την κοινωνία ώστε αυτή η τελευταία παρουσιάζεται μάλλον σαν εμπόδιο στην εκπλήρωση της πληρότητας της ύπαρξής τους, στην τέλεια ελευθερία τους. Είδαμε ακόμα, από τις απαρχές του χριστιανισμού και μετά, ανθρώπους άγιους και αδιάφθορους που, έχοντας πάρει στα σοβαρά την αθανασία και τη σωτηρία των ψυχών τους, έσπασαν τους δεσμούς τους με την κοινωνία και, αποφεύγοντας κάθε συναναστροφή με ανθρώπους, γύρεψαν στη μοναξιά να βρουν την τελειότητα, την αρετή και το Θεό. Είδαν δικαιολογημένα, λογικά συνεπέστατα, την κοινωνία σαν πηγή διαφθοράς και την απόλυτη απομόνωση της ψυχής σαν αναγκαίο όρο για την ύπαρξη όλων των αρετών. Αν μερικές φορές βγήκαν από τη μοναξιά τους, αυτό δεν έγινε ποτέ από ανάγκη αλλά από γενναιοδωρία, από χριστιανική φιλανθρωπία απέναντι στους ανθρώπους που, εξακολουθώντας να διαφθείρονται μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον, είχαν ανάγκη από τις νουθεσίες τους, από τις προσευχές κι από την καθοδήγησή τους. Αυτό γινόταν πάντα για να σώσουν τους άλλους, και ποτέ για να σωθούν οι ίδιοι και να τελειοποιήσουν τον εαυτό τους. Απεναντίας, διακινδύνευαν να χάσουν τις ψυχές τους γυρίζοντας πάλι στην κοινωνία αυτήν από την οποία είχαν φύγει με φρίκη, αφού την είχαν δει σαν το σχολείο όλων των διαφθορών· ευθύς μόλις ολοκλήρωναν το άγιό τους

έργο ξαναγύριζαν το ταχύτερο δυνατό στην έρημό τους για να ξανατελειοποιηθούν, πάλι απ' την αρχή, με μέσο την αδιάκοπη περισυλλογή πάνω στην ατομική τους ύπαρξη, στη μοναχική τους ψυχή, παρουσία μόνο του Θεού.

Αυτό είναι ένα παράδειγμα για όλους εκείνους που πιστεύουν και σήμερα ακόμα στην αθανασία της ψυχής, στην έμφυτη ελευθερία ή στην ελεύθερη βούληση, το οποίο παράδειγμα θα 'πρεπε να μιμηθούν αν ήθελαν έστω και λίγο να σώσουν την ψυχή τους, και το οποίο θα τους προετοιμάζε όπως πρέπει για την αιώνια ζωή. Το ξαναλέω για μια ακόμα φορά: οι αναχωρητές άγιοι που εξαιτίας της απομόνωσής τους έφτασαν σε πλήρη ηλιθιότητα, ήταν ολότελα λογικοί. Απ' τη στιγμή που η ψυχή είναι αθάνατη, δηλαδή από την ίδια της την ουσία άπειρη, ελεύθερη και αυθύπαρκτη, οφείλει να είναι και αυτάρκης. Αυτά που θα μπορούσαν να συμπληρωθούν αμοιβαία είναι τα παροδικά, περιορισμένα και πεπερασμένα όντα· το άπειρο δεν μπορεί να συμπληρωθεί. Απεναντίας, αν το άπειρο ον συναντήσει κάποιο άλλο άπειρο ον που δεν είναι ο εαυτός του, αισθάνεται να το περιορίζουν και επομένως οφείλει να φύγει, να αγνοήσει, ο,τιδήποτε δεν είναι ο εαυτός του. Όπως είπα παραπάνω, αν μιλήσουμε αυστηρά λογικά, η αθάνατη ψυχή θα 'πρεπε να μπορεί να μην έχει ανάγκη ούτε απ' τον ίδιο το Θεό. Ένα ον άπειρο από μόνο του δεν μπορεί ν' αναγνωρίσει κάποιο άλλο ον, ισότιμό του, στο πλάι του, ούτε ακόμα κάποιο ον που θα 'ναι ανώτερό του και θα βρίσκεται από πάνω του. Κάθε ον που θα ήταν εξίσου με κείνο το ίδιο άπειρο, και που θα ήταν διαφορετικό από κείνο το ίδιο, θα του έθετε ένα όριο και κατά συνέπεια θα το έκανε ον πεπερασμένο και καθορισμένο. Αν αναγνώριζε ένα ον εξίσου άπειρο με κείνην, κι έξω από κείνην, η αθάνατη ψυχή θα αναγνώριζε υποχρεωτικά τον εαυτό της σαν ον πεπερασμένο. Γιατί το άπειρο δεν είναι στην πραγματικότητα άπειρο παρά μόνον αν αγκαλιάζει τα πάντα χωρίς ν' αφήνει τίποτα έξω απ' αυτό το ίδιο. Επιπλέον: ένα άπειρο ον δεν μπορεί και δεν πρέπει ν'

αναγνωρίζει για ανώτερό του κάποιο άλλο άπειρο ον. Το άπειρο δεν αποδέχεται τίποτα σχετικό, τίποτα συγκριτικό· οι εκφράσεις, λοιπόν, «άνωτερο άπειρο» και «κατώτερο άπειρο» είναι παραλογισμοί. Παραλογισμός ακριβώς είναι και ο Θεός. Η θεολογία που έχει το προνόμιο να 'ναι παράλογη και που πιστεύει σ' αυτά τα πράγματα ακριβώς γιατί είναι παράλογα, τοποθέτησε πάνω απ' τις θάνατες και κατά συνέπεια άπειρες ανθρώπινες ψυχές, το ανώτερο άπειρο, το απόλυτο άπειρο του Θεού. Για να διορθώσει, όμως, το σφάλμα της, δημιούργησε το πλάσμα της φαντασίας που λέγεται Σατανάς, που αντιπροσωπεύει ακριβώς την εξέγερση ενός άπειρου όντος εναντίον της ύπαρξης ενός απόλυτου άπειρου, εναντίον του Θεού. Κι όπως ακριβώς ο Σατανάς εξεγέρθηκε εναντίον του ανώτερου άπειρου του Θεού, έτσι και οι αναχωρητές άγιοι του χριστιανισμού, όντας υπερβολικά ταπεινοί για να εξεγερθούν εναντίον του Θεού, εξεγείρονται εναντίον του ίδιου άπειρου των ανθρώπων, εναντίον της κοινωνίας.

Διακήρυξαν ευλογοφανέστατα ότι δεν είχαν ανάγκη από την κοινωνία για να σωθούν·κι ότι αφού εξαιτίας ενός αλλόκοτου πεπρωμένου ήτανε άπειρα (...) και εκθροניσμένα, η κοινωνία του Θεού, η περισυλλογή τους παρουσία τούτου του απόλυτου άπειρου, τους ήταν αρκετή.

Και, το ξαναλέω, αποτελούν ένα παράδειγμα προς μίμηση για όλους εκείνους που πιστεύουν στην αθανασία της ψυχής. Γιατί αν δούμε απ' αυτή τη σκοπιά τα πράγματα, η κοινωνία μπορεί να τους προσφέρει μόνο τη σίγουρη απώλεια. Πράγματι, τί προσφέρει η κοινωνία στους ανθρώπους; Υλικά πλούτη πρώτα απ' όλα που μπορούν να παραχτούν σε ποσότητα ικανοποιητική μόνο με τη συλλογική δουλειά. Για όποιον, όμως, πιστεύει σε μια αιώνια ζωή, τα πλούτη αυτά δε θα 'πρεπε να 'ταν αντικείμενο περιφρόνησης; Ο Ιησούς Χριστός είπε στους μαθητές του: «Μη θησαυρίζετε σ' αυτή τη γή, γιατί όπου είναι τα πλούτη σας εκεί είναι κι η καρδιά σας», - και μια άλλη φορά είπε: «Ευκολότερο

είναι να περάσει χοντρό σκοινί (κάμηλος) από μια τρύπα βελόνας, παρά ένας πλούσιος να μπει στη βασιλεία των ουρανών». (Πάντα φαντάζομαι τι μούτρα θα πρέπει να κάνουν οι ευσεβείς και πλούσιοι αστοί προτεστάντες της Αγγλίας, της Αμερικής, της Γερμανίας και της Ελβετίας όταν διαβάζουν τούτες τις τόσο κατηγορηματικές και τόσο δυσάρεστες γι' αυτούς φράσεις).

Ο Ιησούς Χριστός έχει δικίο: τα υλικά πλούτη και η σωτηρία των αθάνατων ψυχών, είναι απολύτως ασυμβίβαστα μεταξύ τους πράγματα. Και τότε, όσο λίγο κι αν πιστεύει κανείς πραγματικά στην αθανασία της ψυχής, δε θα 'ταν καλύτερα να παραιτηθεί απ' τις ανέσεις και την πολυτέλεια που δίνει η κοινωνία και να τρέφεται με ρίζες όπως έκαναν οι αναχωρητές σώζοντας έτσι για την αιωνιότητα την ψυχή τους, παρά να την χάσει εξαιτίας λίγων δεκάδων χρόνων γεμάτων υλικές απολαύσεις; Ο λογαριασμός αυτός είναι τόσο απλός, τόσο ολοφάνερα σωστός, ώστε μας υποχρεώνει να σκεφτούμε ότι οι ευσεβείς και πλούσιοι αστοί, τραπεζίτες, βιομήχανοι και έμποροι, που κάνουν τόσο εξαιρετικές δουλειές με τα μέσα που όλοι γνωρίζουμε, μολονότι έχουν πάντα στο στόμα τους τα λόγια του Ευαγγελίου, δε λογαριάζουν καθόλου την αθανασία της ψυχής τους και την παραχωρούν γενναιόδωρα στο προλεταριάτο, κρατώντας ταπεινά για τον εαυτό τους τούτα τα θλιβερά υλικά αγαθά που σωρεύουν πάνω σ' αυτή τη γη.

Πέρα απ' τα υλικά αγαθά, τι άλλο προσφέρει η κοινωνία; Τις σαρκικές, ανθρώπινες, επίγειες απολαύσεις, τον πολιτισμό και την πνευματική καλλιέργεια, πράγματα όλα τους πολύ σημαντικά από την πρόσκαιρη και επίγεια σκοπιά των ανθρώπων, μα που μπροστά στην αιωνιότητα, μπροστά στην αθανασία, μπροστά στο Θεό είναι μηδαμινά. Μήπως η πιο μεγάλη ανθρώπινη σοφία δεν είναι σχέση ανοησία μπροστά στο Θεό;

Ένας θρύλος της Ανατολικής Εκκλησίας ιστορεί ότι δυο αναχωρητές άγιοι απομονώθηκαν με τη θέλησή τους σ' ένα ερημονήσι για μερικές δεκαετίες, έμεναν

μακριά ακόμα κι ο ένας απ' τον άλλον και περνούσαν νύχτα και μέρα με περισυλλογή και προσευχή, μέχρι που στο τέλος έφτασαν στο σημείο να λησμονήσουν ακόμα και το να μιλούν απ' όλο τους το παλιό λεξιλόγιο, είχαν κρατήσει μόνο τρεις τέσσερις λέξεις που, αν τις έβαζες τη μια δίπλα στην άλλη, δεν είχαν κανένα νόημα, μα που μπροστά στο Θεό εκφράζανε τους πιο έξοχους πόθους της ψυχής τους. Φυσικά, τρέφονταν με ρίζες όπως τα φυτοφάγα ζώα. Απ' τη σκοπιά των ανθρώπων, οι δυο αυτοί άνθρωποι ήταν ηλίθιοι ή παλαβοί, μα απ' τη σκοπιά του Θεού, απ' τη σκοπιά της πίστης στην αθανασία της ψυχής, δείχτηκαν υπολογιστές πολύ πιο έξυπνοι από το Γαλιλέο και το Νεύτωνα. Γιατί θυσίασαν μερικές δεκαετηρίδες επίγειας ευημερίας και εγκόσμιων απολαύσεων για να κερδίσουν την αιώνια ευδαιμονία και το Θείο πνεύμα.

Είναι, λοιπόν, φανερό ότι παρόλο που ο άνθρωπος κατέχει σα Θείο δώρο μιαν αθάνατη ψυχή, και ένα έμφυτο σ' αυτήν άπειρο και μιαν έμφυτη σ' αυτήν ελευθερία, είναι ένα ον κατεξοχήν αντικοινωνικό. Αν ήταν πάντοτε σώφρονας, αν αποκλειστικό του μέλημα ήταν η αιώνια ζωή, θα είχε την εξυπνάδα να περιφρονήσει όλα τα υλικά αγαθά, όλα τα αισθήματα κι όλες τις ματαιότητες πάνω σε τούτη τη γη, δε θα 'χε βγει ποτέ από τούτη την κατάσταση της αθωότητας ή της θεϊκής ηλιθιότητας και δε θα 'χε σχηματίσει ποτέ κοινωνία. Κοντολογίς, ο Αδάμ και η Εύα δε θα 'χαν γευτεί ποτέ τον καρπό του δέντρου της γνώσης και θα 'χαμε ζήσει όλοι σαν τα ζώα σε τούτον τον επίγειο Παράδεισο που ο Θεός μας είχε δώσει για να ζήσουμε. Απ' τη στιγμή, όμως, που οι άνθρωποι προτίμησαν τη γνώση, τον εκπολιτισμό, τον εξανθρωπισμό τους, τη σκέψη, τήν ομιλία και την απόλαυση των υλικών αγαθών, υποχρεώθηκαν να παρατήσουν τη μοναξιά τους και να οργανωθούν σε κοινωνία. Γιατί, όσο **εσωτερικά** είναι οι άνθρωποι άπειροι, αθάνατοι και ελεύθεροι, τόσο **εξωτερικά** είναι περιορισμένοι, θνητοί, αδύναμοι και εξαρτώνται απ' τον εξωτερικό κόσμο.

Αν τους δούμε απ' τη σκοπιά της επίγειας ζωής

τους, δηλαδή από σκοπιιά πραγματική και όχι φανταστική, οι άνθρωποι στη μεγάλη τους πλειονότητα παρουσιάζουν ένα θέαμα τελείως απογοητευτικό: είναι τόσο θλιβερά στερημένοι από πρωτοβουλία, από βούληση και από πνεύμα, ώστε χρειάζεται πράγματι να 'χεις μεγάλην ικανότητα να αυταπατάσαι για να διακρίνεις μέσα τους μίαν αθάνατη ψυχή και τη σκιά τουλάχιστον μιας οποιασδήποτε ελεύθερης βούλησης. Παρουσιάζονται σ' εμάς σαν όντα απόλυτα και μοιραία καθορισμένα: καθορισμένα προπάντων από την εξωτερική φύση, από τη διαμόρφωση του εδάφους και απ' όλους τους υλικούς όρους της ύπαρξής τους: καθορισμένα από τις αναριθμητές πολιτικές, θρησκευτικές και κοινωνικές σχέσεις, από τα έθιμα, από τα ήθη, από τους νόμους, από 'να ολόκληρο σύμπαν προκαταλήψεων ή σκέψεων που τις επεξεργάστηκαν αργά αργά στο διάβα των περασμένων αιώνων, και που όλα τα βρῖσκουν οι άνθρωποι μπροστά τους όταν γεννιούνται και ζουν μέσα στην κοινωνία, της οποίας δεν είναι ποτέ οι δημιουργοί αλλά πάντα πρώτα τα προϊόντα κι αργότερα τα όργανά της. Στους χίλιους ανθρώπους δύσκολα θα βρούμε έστω κι έναν, για τον οποίον θα μπορούσαμε να πούμε από σκοπιιά όχι απόλυτη αλλά μονάχα σχετική ότι έχει δική του βούληση και δική του σκέψη. Οι άνθρωποι στην τεράστια πλειονότητά τους, κι όχι μονάχα οι *αμαθείς μάζες* μα και τα μέλη των πολιτισμένων και προνομιούχων τάξεων, δεν έχουν βούληση και σκέψη διαφορετική απ' τη βούληση και τη σκέψη όλων των γύρω τους ανθρώπων: πιστεύουν, βέβαια, ότι έχουν δική τους βούληση και σκέψη, δεν κάνουν όμως τίποτε άλλο πέρα απ' το να αντιγράφουν δουλικά, μονότονα, με διαφορές ολότελα αδιόρατες και μηδαμινές, τη βούληση και τη σκέψη των αλλοιών. Αυτή η δουλικότητα, αυτή η μονοτονία, πηγές αστέρευτες της κοινοτοπίας, αυτή η απουσία εξέγερσης απ' τη βούληση κι αυτή η απουσία πρωτοβουλίας απ' τη σκέψη των ατόμων, είναι τα κύρια αίτια της απελπιστικής βραδύτητας με την οποία προοδεύει ιστορικά η ανθρωπότητα. Εμάς, τους υλιστές ή ρεαλι-

στές, που δεν πιστεύουμε ούτε στην αθανασία της ψυχής ούτε στην ελεύθερη βούληση, αυτή η βραδύτητα, όσο κι αν είναι θλιβερή, μας φαίνεται γεγονός ολότελα φυσικό. Με αφετηρία την κατάσταση του γορίλα, ο άνθρωπος φτάνει πολύ δύσκολα στο σημείο να συνειδητοποιήσει την ανθρωπότητά του και να πραγματώσει την ελευθερία του. Πρώτα πρώτα, δεν μπορεί να 'χει ούτε αυτή τη συνείδηση, ούτε αυτή την ελευθερία: γεννιέται αγρίμι και δούλος, κι εξανθρωπίζεται και απελευθερώνεται σταδιακά μέσα στους κόλπους της κοινωνίας που είναι αναγκαστικά προγενέστερη από τη γέννηση της σκέψης, της ομιλίας και της βούλησής του: κι αυτό μπορεί να το κάνει μόνο με τις συλλογικές προσπάθειες όλων των περασμένων και των τωρινών μελών τούτης της κοινωνίας που είναι, κατά συνέπεια, η βάση και η φυσική αφετηρία της ανθρώπινης ύπαρξής του. Έπεται απ' τα παραπάνω ότι ο άνθρωπος πραγματώνει την ατομική του ελευθερία ή μάλλον την προσωπικότητά του, μόνον εφόσον συμπληρώνεται απ' όλα τα άτομα που τον περιτριγυρίζουν, και μόνο χάρη στη συλλογική δουλειά και τη συλλογική ισχύ της κοινωνίας, έξω από την οποία, θα παρέμενε το πιο ηλίθιο και το πιο αξιολύπητο απ' όλα τ' αγρίμια που ζουν στη γη. Σύμφωνα με το φιλοσοφικό σύστημα των υλιστών που είναι το μόνο φυσικό και λογικό, η κοινωνία όχι μόνο δεν μικραίνει και δεν περιορίζει την ελευθερία των ατόμων αλλά απεναντίας την δημιουργεί κιόλας. Η κοινωνία είναι οι ρίζες και το δέντρο, και η ελευθερία είναι ο καρπός του. Κατά συνέπεια, σε κάθε εποχή, ο άνθρωπος οφείλει ν' αναζητά την ελευθερία του όχι στις απαρχές αλλά στα τέλη της ιστορίας, και μπορούμε να πούμε ότι η πραγματική και ολόπλευρη απελευθέρωση του κάθε ανθρώπου είναι ο αληθινός και μεγάλος σκοπός, το υπέρτατο τέλος της ιστορίας.

Από τελείως διαφορετική σκοπιιά βλέπουν τα πράγματα οι ιδεαλιστές. Σύμφωνα με το δικό τους φιλοσοφικό σύστημα, ο άνθρωπος παράγεται πρώτα πρώτα σαν ον θάνατο και ελεύθερο και μόνο στο

τέλος γίνεται δούλος. Σαν πνεύμα αθάνατο και ελεύθερο, απεριόριστο και αυθύπαρκτο, δεν έχει ανάγκη από καμία κοινωνία· έπεται απ' τα παραπάνω ότι, αν μπαινει σε μια κοινωνία, αυτό γίνεται μόνον αφού πρώτα πέσει απ' την ανώτερη θέση, ή μάλλον γίνεται γιατί λησμονά και χάνει τη συνείδηση της αθανασίας και της ελευθερίας του. Ον αντιφατικό, άπειρο εσωτερικά σαν πνεύμα αλλά εξαρτημένο, ελλιπές και υλικό εξωτερικά, είναι υποχρεωμένο να συνεργαστεί με άλλα παρόμοια όντα, όχι εξαιτίας των αναγκών της ψυχής του αλλά εξαιτίας των αναγκών της αυτοσυντήρησης του σώματός του. Η κοινωνία, λοιπόν, σχηματίζεται μόνον έπειτα από κάποια θυσία των συμφερόντων και της ανεξαρτησίας της ψυχής στο βωμό των αξιοκαταφρόνητων αναγκών του σώματος. Είναι μια αληθινή πτώση και μια υποδούλωση για το εσωτερικά αθάνατο και ελεύθερο άτομο, μια τουλάχιστον μερική απάρνηση της πρωταρχικής του ελευθερίας.

Είναι γνωστή η μυσταγωγική φράση που, στο ιδίωμα όλων των υπέρμαχων του κράτους και του νομικού δικαιώματος, εκφράζει αυτή την πτώση κι αυτή τη θυσία, αυτό το μοιραίο πρώτο βήμα προς την υποδούλωση των ανθρώπων. Το άτομο που απολαμβάνει μian ολόπλευρη ελευθερία όταν ζει σε φυσική κατάσταση, δηλαδή πριν γίνει μέλος κάποιας κοινωνίας, θυσιάζει, μπαινοντας σε μια κοινωνία, ένα κομμάτι απ' αυτή του την ελευθερία με σκοπό να του κατοχυρώσει η κοινωνία την υπόλοιπη ελευθερία του. Σ' όποιον γυρεύει μian εξήγηση γι' αυτή τη φράση, απαντάνε συνήθως με μian άλλη φράση: **«Η ελευθερία του κάθε ατόμου οφείλει να μην έχει όρια άλλα, πέρα από κείνα που δέτει η ελευθερία όλων των άλλων ατόμων».**

Φαινομενικά, τίποτα δεν υπάρχει πιο σωστό απ' αυτό, έτσι δεν είναι; Κι όμως, η θεωρία αυτή περικλείει σε σπέρμα όλη τη θεωρία του δεσποτισμού. Σε συμφωνία με τη θεμελιώδη ιδέα των ιδεαλιστών όλων των σχολών και σε αντίθεση με όλα τα πραγματικά γεγονότα, το ανθρώπινο άτομο παρουσιάζεται σαν ον

απόλυτα ελεύθερο, τόσο και μόνο τόσο, όσο μένει έξω απ' την κοινωνία· απ' αυτό έπεται ότι η κοινωνία, που θεωρείται και λαμβάνεται μονάχα σαν κοινωνία νομική και πολιτική, δηλαδή σαν κράτος, είναι η άρνηση της ελευθερίας. Να το αποτέλεσμα του ιδεαλισμού: είναι, όπως βλέπουμε, διαμετρικά αντίθετο με τα συμπεράσματα του υλισμού, ο οποίος σε συμφωνία με όσα συμβαίνουν στον πραγματικό κόσμο, βλέπει την ατομική ελευθερία των ανθρώπων να προέρχεται απ' την κοινωνία, σαν αναγκαίο επακόλουθο της συλλογικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας.

Ο ορισμός της ελευθερίας που δίνουν οι υλιστές, οι ρεαλιστές και οι κολεκτιβιστές, είναι διαμετρικά αντίθετος απ' αυτόν που δίνουν οι ιδεαλιστές και λέει τα ακόλουθα: ο άνθρωπος δε γίνεται άνθρωπος και δε φτάνει στη συνείδηση και στην πραγμάτωση της ανθρωπότητάς του παρά μόνο μέσα στην κοινωνία και μόνο διαμέσου της συλλογικής δραστηριότητας ολόκληρης της κοινωνίας· δεν απελευθερώνεται από το ζυγό της εξωτερικής φύσης παρά μόνο με τη συλλογική ή κοινωνική εργασία, που μόνον αυτή είναι ικανή να μεταμορφώσει την επιφάνεια της γης σε τόπο πρόσφορο για την ανάπτυξη του ανθρώπινου είδους· δίχως αυτή την υλική απελευθέρωση, δεν μπορεί να υπάρξει πνευματική και ηθική απελευθέρωση για κανέναν. Ο άνθρωπος δεν μπορεί ν' απελευθερωθεί απ' το ζυγό της ίδιας του της φύσης, μ' άλλα λόγια δεν μπορεί να υποτάξει τα ένστικτα και τις κινήσεις του σώματός του στο νου του που ολοένα αναπτύσσεται, παρά μόνο με την εκπαίδευση και την αγωγή· τόσο η μια, όμως, όσο και η άλλη, είναι πράγματα κατεξοχήν, αποκλειστικά, κοινωνικά· γιατί έξω απ' την κοινωνία, ο άνθρωπος θα 'χε μείνει για πάντα αγρίμι ή άγιος, που και τα δυο είναι πάνω κάτω το ίδιο. Τέλος, ο μεμονωμένος άνθρωπος δεν μπορεί να 'χει συνείδηση της ελευθερίας του. Το να είναι ελεύθερος, σημαίνει, για τον άνθρωπο, ν' αναγνωρίζεται, να θεωρείται και ν' αντιμετωπίζεται σαν ελεύθερος άνθρωπος από έναν άλλον άνθρωπο, απ' όλους τους ανθρώπους που τον

περιτριγουρίζουν. Η ελευθερία, λοιπόν, δεν είναι διόλου υπόθεση της απομόνωσης, αλλά της αμοιβαίας αντανάκλασης, δεν είναι υπόθεση του αποκλεισμού αλλά απεναντίας της σύνδεσης, αφού η ελευθερία του κάθε ατόμου δεν είναι τίποτε άλλο πέρα απ' την αντανάκλαση της ανθρωπότητάς του, ή του ανθρώπινου του δικαίωματος, στη συνείδηση όλων των ελεύθερων ανθρώπων, των αδερφών του, των ίσων μ' αυτόν.

Δεν μπορώ ν' αποκαλέσω και να αισθανθώ τον εαυτό μου ελεύθερο παρά μόνο παρουσία άλλων ανθρώπων και σε σχέση μ' αυτούς. Παρουσία κάποιου ζώου ενός κατώτερου είδους, δεν είμαι ούτε ελεύθερος ούτε άνθρωπος, γιατί το ζώο αυτό είναι ανίκανο να διανοηθεί και κατά συνέπεια ν' αναγνωρίσει την ανθρωπότητά μου. Είμαι άνθρωπος κι ελεύθερος εγώ ο ίδιος μόνο στο μέτρο που αναγνωρίζω την ελευθερία και την ανθρωπότητα όλων των ανθρώπων που με περιτριγουρίζουν. Μόνο αν σέβομαι τον δικό τους ανθρώπινο χαρακτήρα σέβομαι και τον δικό μου ανθρώπινο χαρακτήρα. Ένας ανθρωποφάγος που τρώει έναν αιχμάλωτό του, αφού μεταχειρίζεται τον αιχμάλωτό του σαν αγρίμι, είναι κι ο ίδιος αγρίμι και όχι άνθρωπος. Ένας δουλοκτήτης, ένας αφέντης δούλων, δεν είναι άνθρωπος αλλά αφέντης. Μη αναγνωρίζοντας την ανθρωπότητα των δούλων του, δεν αναγνωρίζει και τη δική του ανθρωπότητα. Όλη η αρχαία κοινωνία αποτελεί μιαν απόδειξη γι' αυτό: οι έλληνες, οι ρωμαίοι, δεν αισθάνονταν ελεύθεροι σαν άνθρωποι, δεν θεωρούσαν τους εαυτούς τους ανθρώπους με βάση το ανθρώπινο δικαίο· πίστευαν ότι ήταν οι ίδιοι προνομιοῦχοι ὄντας έλληνες ή ρωμαίοι, μόνο όσο βρισκόνταν στο έδαφος της πατρίδας τους, μόνον όσο η πατρίδα τους έμενε ανεξάρτητη και δεν την κατακτούσε κανένας άλλος, όσο απεναντίας εκείνη κατακτούσε άλλες χώρες με την ιδιαίτερη προστασία των εθνικών της Θεών· δεν ξαφνιάζονταν καθόλου ούτε και πίστευαν ότι είχαν το δικαίωμα και το καθήκον να ξεσηκωθούν όταν, μετά από μια ήττα τους, υποδουλώνονταν κι οι ίδιοι.

Είναι μεγάλη τιμή για το χριστιανισμό το ότι διακήρυξε την ανθρωπινότητα όλων των ανθρώπων ὄντων, περιλαμβανομένων και των γυναικών, την ισότητα όλων των ανθρώπων ενώπιον του Θεού. Πώς, όμως, την διακήρυξε; Για τον ουρανό, για τη μέλλουσα ζωή και όχι για την τωρινή, την πραγματική, την επίγεια ζωή. Εξάλλου, ακόμα κι αυτή η μελλοντική ισότητα είναι ψέμα, γιατί, όπως γνωρίζουμε, ο αριθμός των εκλεκτών είναι εξαιρετικά περιορισμένος. Πάνω στο σημείο αυτό, συμφωνούν ομόφωνα οι θεολόγοι των πιο διαφορετικών χριστιανικών δογμάτων. Επομένως, η χριστιανική ψευτοϊσότητα απολήγει στην πιο κραυγαλέα προνομιακή κατάσταση, στην προνομιακή κατάσταση λίγων χιλιάδων που τους επέλεξε η Θεία χάρη ανάμεσα από εκατομμύρια καταδικασμένων. Εξάλλου, αυτή η ισότητα όλων μπροστά στο Θεό, κι αν ακόμα θα ὄφειλε να γίνει πραγματικότητα για όλους, θα εξακολουθούσε να είναι η ίση μηδαμινότητα και η ίση υποδουλωση όλων μπροστά σε κάποιον υπέρτατο Κύριο. Μήπως το θεμέλιο της χριστιανικής λατρείας και η πρώτιστη προϋπόθεση της λύτρωσης δεν είναι η απάρνηση της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας και η περιφρόνηση τούτης της αξιοπρέπειας απέναντι στο μεγαλείο του Θεού; Ένα χριστιανός, λοιπόν, δεν είναι άνθρωπος, με την έννοια ότι δεν έχει συνείδηση της ανθρωπότητάς του: γιατί, αφού δε σέβεται την ανθρωπινή αξιοπρέπεια σαν τέτοια, δεν μπορεί να την σεβαστεί στους άλλους ανθρώπους· κι αφού δεν την σέβεται στους άλλους, δεν μπορεί να την σεβαστεί στον ίδιο του τον εαυτό. Ένας χριστιανός μπορεί να 'ναι προφήτης, άγιος, παπάς, βασιλιάς, στρατηγός, υπουργός, ανώτερος δημόσιος υπάλληλος, εκπρόσωπος μιας οποιασδήποτε εξουσίας, χωροφύλακας, δήμιος, άρχοντας, εκμεταλλευτής, αστός ή υποδουλωμένος προλετάριος, καταπιεστής ή καταπιεζόμενος, βασανιστής ή βασανιζόμενος, αφεντικό ή μισθωτός, δεν έχει όμως το δικαίωμα να πει ότι είναι άνθρωπος· γιατί ο άνθρωπος δε γίνεται πραγματικά άνθρωπος παρά μόνο στο μέτρο που σέβεται και αγαπά την ανθρωπινότητα και την

ελευθερία ολονών, και στο μέτρο που την ελευθερία του και την ανθρωπινότητά τους τις σέβονται, τις αγαπούν, τις αναδεικνύουν και τις δημιουργούν όλοι οι άλλοι.

Δεν είμαι αληθινά ελεύθερος παρά μόνον όταν όλα τ' ανθρώπινα όντα που με περιτριγυρίζουν, άντρες και γυναίκες, είναι εξίσου με μένα ελεύθερα. Η ελευθερία των άλλων, όχι μόνο δεν είναι περιορισμός ή άρνηση της ελευθερίας μου, αλλά απεναντίας είναι η αναγκαία προϋπόθεση και η επιβεβαίωσή της. Δε γίνομαι αληθινά ελεύθερος παρά μόνο διαμέσου της ελευθερίας των άλλων έτσι που, όσο περισσότεροι είναι οι ελεύθεροι άνθρωποι που με περιτριγυρίζουν και όσο πιο βαθιά και πιο πλατιά είναι η ελευθερία τους, τόσο πιο εκτεταμένη, πιο βαθιά και πιο πλατιά είναι η δική μου ελευθερία. Απεναντίας, αυτό που εμποδίζει την ελευθερία μου είναι η υποδούλωση των ανθρώπων ή, για να πούμε το ίδιο πράγμα μ' άλλα λόγια, η ζωικότητά τους είναι μια άρνηση της ανθρωπινότητάς μου γιατί, το ξαναλέω, δεν μπορώ να πω πως είμαι αληθινά ελεύθερος παρά μόνο στο μέτρο που η ελευθερία μου, ή μ' άλλα λόγια, η ανθρωπινή αξιοπρέπιά μου, το ανθρώπινο δικαίωμά μου, που συνίσταται στο να μην υπακούω σε κανέναν άλλον άνθρωπο και στο να καθορίζω τις πράξεις μου μόνο σε συμφωνία με τις πεποιθήσεις μου, που τις αντανακλούν οι εξίσου ελεύθερες με τη δική μου συνειδήσεις ολονών, επανέρχονται σε μένα επιβεβαιωμένες απ' την επιδοκιμασία όλων των άλλων ανθρώπων. Η ατομική μου ελευθερία, που την επιβεβαιώνει με τον τρόπο αυτόν η ελευθερία όλων των άλλων ανθρώπων, εκτείνεται ως το άπειρο.

Βλέπουμε ότι η ελευθερία, με τον τρόπο που την εννοούν οι υλιστές, είναι ένα πράγμα πολύ θετικό, πολύ περίπλοκο και πάνω απ' όλα κατεξοχήν κοινωνικό, γιατί μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο από την κοινωνία και μόνο με βάση την πιο ολόπλευρη ισότητα και την αλληλεγγύη ολονών. Μπορούμε να ξεχωρίσουμε σ' αυτήν τρεις ροπές ανάπτυξης, τρία στοιχεία, από τα οποία το πρώτο είναι κατεξοχήν θετικό και

κοινωνικό: είναι η ολόπλευρη ανάπτυξη και η πιο ολοκληρωμένη απόλαυση όλων των ανθρωπίνων ικανοτήτων και δυνάμεων για όλους, με την εκπαίδευση, την επιστημονική επιμόρφωση και την υλική ευμάρεια - πράγματα που μπορούν να δοθούν στον καθένα μόνο με την υλική και πνευματική, μυική και νευρική, συλλογική δουλειά ολόκληρης της κοινωνίας.

Το δεύτερο στοιχείο της ελευθερίας είναι αρνητικό. Είναι το στοιχείο της *εξέγερσης* του ανθρώπου εναντίον κάθε λογής θεικής και ανθρωπίνης, συλλογικής και ατομικής εξουσίας.

Είναι πρώτα πρώτα η εξέγερση εναντίον της τυραννίας του ανώτατου φαντάσματος της θεολογίας, εναντίον του Θεού. Είναι φανερό ότι όσο θα έχουμε έναν αφέντη στον ουρανό, θα είμαστε δούλοι στη γή. Το λογικό και η βούλησή μας, θα εκμηδενίζονται κι αυτά. Όσο θα πιστεύουμε ότι του οφείλουμε απόλυτην υπακοή - και απέναντι σ' έναν Θεό δεν είναι δυνατό κανένα άλλο είδος υπακοής - θα πρέπει υποχρεωτικά να υποτασσόμαστε παθητικά και δίχως ν' ασκούμε καμία κριτική στην αγία εξουσία που έχουν οι μεσολαβητές και οι εκλεκτοί του: Μεσίες, προφήτες, θεόπνευστοι νομοθέτες, αυτοκράτορες, βασιλιάδες και όλοι οι ανώτεροι δημόσιοι υπάλληλοι και οι υπουργοί, καθαγιασμένοι εκπρόσωποι και υπηρέτες των δυο μεγάλων θεσμών που μας τους επιβάλλουν λες και τους έχει εγκαθιδρύσει ο ίδιος ο Θεός για να κυβερνά τους ανθρώπους: *της Εκκλησίας και του κράτους*. Κάθε εξουσία κοσμική ή ανθρωπινή απορρέει απευθείας από την πνευματική ή θεική εξουσία. Η εξουσία, όμως, είναι η άρνηση της ελευθερίας. Ο Θεός, ή μάλλον το πλάσμα της φαντασίας που λέγεται Θεός, είναι κατά συνέπεια ο καθαγιασμός και το πνευματικό και ηθικό αίτιο όλων των υποδουλώσεων πάνω στη γη· η ελευθερία των ανθρώπων δε θα 'ναι ποτέ ολόπλευρη παρά μόνον αφού πρώτα ο άνθρωπος θα 'χει εκμηδενίσει ολωσδιόλου το αποτρόπαιο πλάσμα της φαντασίας ενός ουράνιου Κύριου και αφέντη.

Είναι, κατά συνέχεια και κατά συνέπεια, η εξέγερ-

ση του καθενός εναντίον της τυραννίας των ανθρώπων, εναντίον της ατομικής και κοινωνικής εξουσίας που την αντιπροσωπεύει και την νομιμοποιεί το κράτος. Αυτό εδώ, πάντως, πρέπει να το καταλάβουμε καλά, και για να το καταλάβουμε πρέπει πρώτα πρώτα να εγκαθιδρύσουμε μια πολύ σαφή διάκριση ανάμεσα στην επίσημη και κατά συνέπεια τυραννική εξουσία της κοινωνίας που είναι οργανωμένη σε κράτος, και στην φυσική επιρροή και δράση της μη επίσημης αλλά της φυσικής κοινωνίας πάνω στο καθένα από τα μέλη της.

Η εξέγερση εναντίον της φυσικής αυτής επιρροής της κοινωνίας είναι για το άτομο πολύ πιο δύσκολη συγκριτικά με την εξέγερση εναντίον της επίσημα οργανωμένης κοινωνίας, εναντίον του κράτους δηλαδή, μολονότι είναι συχνά εξίσου αναπόφευκτη με τούτη την τελευταία. Η συχνά καταθλιπτική και ολέθρια κοινωνική τυραννία δεν παρουσιάζει αυτό το χαρακτήρα της επιτακτικής βίας, του νομοθετικά καθορισμένου και τυπικού δεσποτισμού που προσιδιάζει στην εξουσία του κράτους. Δεν επιβάλλεται σα νόμος στον οποίο είναι υποχρεωμένο να πειθαρχήσει το κάθε άτομο γιατί αλλιώς θα διωχτεί δικαστικά. Η δράση της είναι πιο ήπια, πιο υποβλητική, πιο αδιόρατη, μα και πολύ πιο ισχυρή από τη δράση της εξουσίας του κράτους. Κυβερνά τους ανθρώπους με τα έθιμα, με τα ήθη, μ' ένα πλήθος συναισθημάτων, προλήψεων και συνηθειών τόσο της υλικής ζωής όσο και του πνεύματος και της καρδιάς, που αποτελούν αυτό που ονομάζουμε «κοινή γνώμη». Αυτή περιβάλλει τον άνθρωπο απ' τη στιγμή που γεννιέται, μπαινεί μέσα του, τον διαποτίζει και σχηματίζει την ίδια τη βάση της ατομικής του ύπαρξης· με τον τρόπο τούτο, ο καθένας συνεργεί, ασ πούμε, μ' αυτήν σε βάρος λίγο πολύ του ίδιου του του εαυτού, και συνήθως ούτε καν την αμφισβητεί. Έπεται απ' τα παραπάνω ότι για να εξεγερθεί εναντίον αυτής της επιρροής που ασκεί κατά τρόπο φυσικό η κοινωνία πάνω στον άνθρωπο, θα πρέπει ο άνθρωπος να εξεγερθεί τουλάχιστον εν μέρει

εναντίον του ίδιου του του εαυτού· γιατί, παρόλες του τις υλικές, πνευματικές και ηθικές τάσεις και επιθυμίες, δεν είναι κι εκείνος ο ίδιος τίποτε περισσότερο από 'να δημιούργημα της κοινωνίας. Από δω απορρέει και η συντριπτικά μεγάλη πίεση που ασκεί η κοινωνία πάνω στους ανθρώπους.

Απ' τη σκοπιά της απόλυτης ηθικής, δηλαδή απ' τη σκοπιά του σεβασμού για τους ανθρώπους - και θα πω αμέσως παρακάτω τι εννοώ μ' αυτή την έκφραση - η πίεση αυτή της κοινωνίας μπορεί να 'ναι ευεργετική, όπως μπορεί να 'ναι και βλαβερή. Είναι ευεργετική όταν έχει την τάση να αναπτύσσει την επιστήμη, την υλική ευημερία, την ελευθερία, την ισότητα και την αδελφική αλληλεγγύη των ανθρώπων. Είναι βλαβερή όταν εμφανίζει την αντίθετη τάση. Ένας άνθρωπος που γεννιέται σε μια κοινωνία ζών μενει, με ελάχιστες εξαιρέσεις, περίπου ζωο' αν γεννηθεί σε μια κοινωνία που την κυβερνούν οι παπάδες, γίνεται ηλίθιος, θρησκόληπτος· αν γεννηθεί σε μια συμμορία ληστών, θα γίνει πιθανότατα ληστής· αν γεννηθεί αστός, θα γίνει ένας εκμεταλλευτής της δουλειάς των άλλων· κι αν έχει την απτυχία να γεννηθεί μέσα στο στρώμα των ημίθεων που κυβερνάνε τούτη τη γη, στο στρώμα των αριστοκρατών, την πριγκίπων και των βασιλοπαίδων, θα γίνει, ανάλογα με τις ικανότητες, τα μέσα και την ισχύ του, ένας απ' αυτούς που περιφρονούν την ανθρωπότητα, ένας υποδουλωτής, ένας τύραννος. Σ' όλες αυτές τις περιπτώσεις, για να εξανθρωπιστεί στοιχειωδώς ο άνθρωπος, θα πρέπει οπωσδήποτε να εξεγερθεί εναντίον της κοινωνίας που τον γέννησε.

Το επαναλαμβάνω όμως: η εξέγερση του ατόμου εναντίον της κοινωνίας είναι κάτι ολότελα διαφορετικό από την εξέγερσή του εναντίον του κράτους. Το κράτος είναι ένας θεσμός ιστορικός, μεταβατικός, μια παροδική μορφή της κοινωνίας, όπως κι η Εκκλησία που 'ναι η μεγαλύτερη αδερφή του· δεν έχει διόλου τον μοραιο κι αμετακίνητο χαρακτήρα της κοινωνίας που 'ναι προγενέστερη απ' όλες τις εξελίξεις του ανθρώπινου είδους και που, χρησιμοποιώντας την παντοδυνα-

μία των νόμων, της δράσης και των φυσικών εκδηλώσεων, αποτελεί την ίδια τη βάση κάθε ανθρώπινης ύπαρξης. Ο άνθρωπος, τουλάχιστον από τότε που έκανε το πρώτο του βήμα προς την ανθρωπινότητα, από τότε που άρχισε να είναι ανθρώπινο ον, δηλαδή ον που μιλά και λίγο πολύ σκέφτεται, γεννιέται μέσα στην κοινωνία των ανθρώπων, όπως το μυρμηγκι γεννιέται μέσα στην κοινωνία των μυρμηγκιών κι όπως η μέλισσα γεννιέται μέσα στην κοινωνία των μελισσών· δεν την διαλέγει ο άνθρωπος την κοινωνία, αλλά αντίθετα αποτελεί γέννημά της, και υποτάσσεται μοιραία τόσο στους φυσικούς νόμους που διέπουν την αναγκαστική του εξέλιξη όσο και σ' όλους τους άλλους φυσικούς νόμους. Η κοινωνία είναι προγενέστερη από κάθε ανθρώπινο ον, και συνάμα ζει και μετά το θάνατό του, είναι όπως κι η ίδια η φύση· είναι αιώνια όπως η φύση, ή μάλλον, απ' τη στιγμή που γεννήθηκε πάνω στη γη, θα ζήσει για όσον καιρό θα ζήσει για όσον καιρό θα ζήσει κι η γη μας. Μια ριζική εξέγερση εναντίον της κοινωνίας είναι, κατά συνέπεια, τόσο αδύνατη για τον άνθρωπο όσο και μια εξέγερση εναντίον της φύσης, αφού η ανθρώπινη κοινωνία δεν είναι στο κάτω κάτω τίποτε άλλο από την τελευταία σπουδαία εκδήλωση ή δημιουργία της φύσης πάνω σ' αυτή τη γη· και, ένας άνθρωπος που θα 'θελε ν' αμφισβητήσει την κοινωνία, δηλαδή τη φύση γενικά και τη δική του φύση ειδικότερα, θα τοποθετούσε μ' αυτή την ίδια του την πράξη τον εαυτό του έξω απ' όλες τις συνθήκες που 'ναι απαραίτητες για μια πραγματική ύπαρξη· θα ριχνόταν στο μηδέν, στο απόλυτο κενό, στη νεκρή αφαίρεση, στο Θεό. Μπορούμε, λοιπόν, τόσο λίγο να ρωτήσουμε αν η κοινωνία είναι κάτι καλό ή κακό, όσο αδύνατο είναι και το να ρωτήσουμε αν η φύση, το γενικό, υλικό, πραγματικό, μοναδικό, υπέρτατο, απόλυτο ον, είναι κάτι καλό ή κακό· είναι κάτι περισσότερο απ' όλα αυτά· είναι ένα πολύ μεγάλο θετικό και πρωταρχικό γεγονός, προγενέστερο από κάθε συνείδηση, από κάθε ιδέα, από κάθε πνευματική και ηθική κρίση· είναι η ίδια η βάση, είναι ο κόσμος που μέσα του,

μοιραία και πιο μετά, αναπτύσσονται εκείνα που εμείς ονομάζουμε το καλό και το κακό.

Δε συμβαίνει το ίδιο και με το κράτος· και δε διστάζω να πω ότι το κράτος είναι το κακό, ένα κακό όμως ιστορικά αναγκαίο, που η ύπαρξή του ήταν τόσο αναγκαία στο παρελθόν όσο αναγκαία θα είναι αργά ή γρήγορα και η πλήρης εξολόθρευσή του στο μέλλον, όσο αναγκαία υπήρξαν κάποτε η ζωικότητα των πρωτόγονων και οι θεολογικές περιπλανήσεις των ανθρώπων. Το κράτος δεν είναι το ίδιο με την κοινωνία, είναι μόνο μια ιστορική μορφή της, ζωώδης και αφηρημένη. Γεννήθηκε ιστορικά σ' όλες τις χώρες απ' τη γαμήλια ένωση της βίας, της αρπαγής, της λεηλασίας - κοντολογίς του πολέμου και της κατάκτησης - με τους Θεούς που δημιούργησε διαδοχικά η θεολογική φαντασία των εθνών. Υπήρξε από τις απαρχές του, και εξακολουθεί να είναι ακόμα και σήμερα, η εκ Θεού επικύρωση της ζωώδους βίας και της νικηφόρας αδικίας. Είναι - ακόμα και στις πιο δημοκρατικές χώρες όπως οι ΗΠΑ και η Ελβετία - εύρυθμης (...) των προνομίων μιας οποιασδήποτε μειονότητας και της πραγματικής υποδούλωσης της συντριπτικής πλειονότητας των ανθρώπων.

Η εξέγερση είναι πολύ πιο εύκολη εναντίον του κράτους, γιατί μέσα στην ίδια τη φύση του κράτους υπάρχει κάτι που εξωθεί τους ανθρώπους στην εξέγερση. Το κράτος είναι η εξουσία, είναι η βία, είναι η επίδειξη και η προάσπιση της βίας. Δεν προσπαθεί απλώς να επηρεάσει, δε δοκιμάζει να προσηλυτίσει κι όλες τις φορές που πάει να κάνει κάτι τέτοιο, το κάνει πολύ άχαρο· γιατί η φύση του το σπρώχνει όχι να πείσει αλλά να επιβληθεί με τη βία. Λίγο το νοιάζει να εξωραΐσει τη φύση του, που το κάνει να είναι ο νόμιμος βιαστής της βούλησης των ανθρώπων, η μόνιμη άρνηση της ελευθερίας τους. Ενώ εξουσιάζει το καλό, το εξορίζει και το φθείρει, ακριβώς γιατί το εξουσιάζει, και γιατί κάθε εξουσία προκαλεί και διεγείρει τις δικαιολογημένες εξεγέρσεις της ελευθερίας· και γιατί το καλό, απ' τη στιγμή που το επιβάλλει μια εξουσία,

μετατρέπεται στο κακό: κακό, απ' τη σκοπιά της αληθινής ηθικής, της ανθρώπινης και όχι φυσικά της θείκης ηθικής, απ' τη σκοπιά του σεβασμού για τους ανθρώπους και της ελευθερίας. Η ελευθερία, η ηθικότητα και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια του ανθρώπου, είναι συγκεκριμένα το ακόλουθο: κάνει το καλό όχι γιατί αυτό του επιβάλλει κάποια εξουσία, αλλά γιατί το σκέφεται, γιατί το θέλει και γιατί το αγαπά.

Η κοινωνία, απ' την άλλη μεριά, δεν επιβάλλεται τυπικά, επίσημα και εξουσιαστικά, αλλά επιβάλλεται φυσικά για το λόγο αυτό η επίδρασή της πάνω στον άνθρωπο είναι άπειρα πιο ισχυρή απ' την επίδραση του κράτους. Η κοινωνία δημιουργεί και διαπλάθει όλους τους ανθρώπους που γεννιούνται και αναπτύσσονται στους κόλπους της. Κάνει να περάσει αργά μέσα τους, από την πρώτη κιόλας μέρα της γέννησής τους μέχρι τη μέρα του θανάτου τους, όλη η υλική, πνευματική και ηθική της φύση· θα μπορούσαμε να πούμε ότι εξατομικεύεται μέσα στον κάθε άνθρωπο.

Το υπαρκτό ανθρώπινο άτομο είναι τόσο λίγο γενικό και αφηρημένο ον, ώστε ο καθένας, απ' τη στιγμή που σχηματίζεται μέσα στη μήτρα της μάνας του, βρίσκεται κιόλας καθορισμένος και εξειδικευμένος εξαιτίας ενός πλήθους αιτιών και επιδράσεων - υλικών, γεωγραφικών, κλιματολογικών, εθνογραφικών, υγειονομικών και κατά συνέπεια οικονομικών - που αποτελούν ουσιαστικά την αποκλειστικά ιδιαίτερη φύση της οικογένειας, της τάξης, του έθνους και της ράτσας του· και, στο βαθμό που οι κλίσεις και οι ικανότητες των ανθρώπων εξαρτώνται από το σύνολο όλων αυτών των εξωτερικών ή φυσικών επιρροών, ο καθένας γεννιέται με μίαν υλικά καθορισμένη φύση ή μ' έναν υλικά καθορισμένο ατομικό χαρακτήρα. Επιπλέον, χάρη στη σχετικά ανώτερη οργάνωση του ανθρώπινου εγκεφάλου, κάθε άνθρωπος φέρνει μαζί του, όταν γεννιέται, σε διαφορετικούς βέβαια βαθμούς, όχι έμφυτες ιδέες και έμφυτα συναισθήματα όπως διατείνονται οι ιδεαλιστές, αλλά την υλική και συνάμα τυπική ικανότητα να αισθάνεται, να σκέφτεται, να μιλά

και να επιθυμεί. Φέρνει μαζί του μόνο την ικανότητα να διαμορφώνει και να αναπτύσσει τις ιδέες και, όπως είπα, μια δυνατότητα για ολότελα τυπική, δίχως κανένα περιεχόμενο, δραστηριότητα. Ποιός δίνει το πρώτο περιεχόμενο σ' αυτή τη δραστηριότητα; Η κοινωνία.

Δεν είναι εδώ η θέση για να ερευνησουμε το πώς διαμορφώνονται οι πρώτες έννοιες και οι πρώτες ιδέες που, κατά το μεγαλύτερό τους μέρος, ήταν, φυσικά, πολύ παράλογες στις πρωτόγονες κοινωνίες. Αυτό που μπορούμε όλο κι όλο να πούμε με πλήρη βεβαιότητα είναι ότι, πρώτα πρώτα, αυτές δεν δημιουργήθηκαν μεμονωμένα και αυτόματα απ' το θαυματοργικά φωτισμένο πνεύμα κάποιων εμπνευσμένων διανοούμενων, αλλά μάλλον απ' τη συνήθως αδιόρατη συλλογική δουλειά του πνεύματος όλων των ατόμων που αποτελούσαν αυτές τις κοινωνίες· τα ξεχωριστά άτομα, οι μεγαλοφυείς άνθρωποι, δεν μπόρεσαν ποτέ να δώσουν τίποτε άλλο πέρα απ' την πιο πιστή ή την πιο ευτυχημένη έκφραση αυτών των κοινωνιών, αφού πάντα όλοι οι άνθρωποι του πνεύματος, **«επαίρναν το καλό απ' όπου το 'βρισκαν»**, όπως λέει ο Βολτέρος. Κατά συνέπεια, αυτό που δημιούργησε τις πρώτες ιδέες είναι η συλλογική πνευματική δουλειά των πρωτόγονων κοινωνιών. Οι ιδέες αυτές δεν ήταν αρχικά τίποτα περισσότερο από απλές διαπιστώσεις, ατελείστατες βέβαια, των φυσικών και κοινωνικών γεγονότων, καθώς και συμπεράσματα, ακόμα λιγότερο συνετά, που έβγαιναν από τα γεγονότα αυτά. Έτσι γεννήθηκαν όλες οι ιδέες, οι φαντασίες και οι σκέψεις των ανθρώπων. Το περιεχόμενο των σκέψεων αυτών όχι μόνο δεν είχε δημιουργηθεί από μίαν αυτόματη δράση του ανθρώπινου πνεύματος, αλλά απεναντίας δόθηκε πρώτα πρώτα απ' τον εξωτερικό και εσωτερικό υπαρκτό κόσμο. Το πνεύμα του ανθρώπου, δηλαδή η δουλειά ή η ολότελα οργανική και κατά συνέπεια υλική λειτουργία του εγκεφάλου του, που προκαλείται απ' τις εξωτερικές και εσωτερικές εντυπώσεις που του μεταβιβάζουν τα νεύρα του, προσφέρει στην παραπάνω λειτουργία μόνο μια δράση ολότελα τυπική, που

συνίσταται στο να συγκρίνει και να συνδυάζει τις αποτυπώσεις των πραγμάτων και των γεγονότων σε συστήματα σωστά ή λαθεμένα. Έτσι γεννήθηκαν οι πρώτες ιδέες. Με την ομιλία, αυτές οι ιδέες ή μάλλον αυτές οι πρώτες φαντασίες συγκεκριμενοποιούνται, παγιώνονται καθώς μεταδίδονται από έναν άνθρωπο σε κάποιον άλλο· έτσι, οι ατομικές φαντασίες του καθενός συναντώνται, αλληλοελέγχονται, αλληλοτροποποιούνται, συμπληρώνουν ή μια την άλλη και λίγο πολύ αλληλοσυγχωνεύονται σ' ένα μόνο σύστημα, και στο τέλος διαμορφώνουν την κοινή συνείδηση, τη συλλογική σκέψη της κοινωνίας. Η σκέψη αυτή μεταφέρεται, διαμέσου της παράδοσης, από τη μια γενιά στην άλλη· στο βαθμό δε που αναπτύσσεται ολοένα και περισσότερο εξαιτίας της πνευματικής δουλειάς που γίνεται στο διάβα των αιώνων, αποτελεί την πνευματική και ηθική κληρονομιά μιας κοινωνίας, μιας τάξης, ενός έθνους.

Κάθε καινούρια γενιά βρίσκει μόλις γεννιέται έναν ολόκληρο κόσμο ιδεών, φαντασιών και συναισθημάτων που τα παραλαμβάνει σαν κληρονομιά απ' τους περασμένους αιώνες. Ο κόσμος αυτός δεν παρουσιάζεται αρχικά στον νεογέννητο άνθρωπο με τη μορφή που λένε οι ιδεαλιστές, δηλαδή σαν σύστημα αναπαραστάσεων και ιδεών, σαν θρησκεία, σα δόγμα· το παιδί θα 'ταν ανίκανο να τον δεχτεί ή να τον καταλάβει μ' αυτή του τη μορφή· επιβάλλεται, όμως, στο παιδί σαν ένας κόσμος γεγονότων ενσαρκωμένος και πραγματωμένος τόσο μέσα στα πρόσωπα όσο και μέσα σ' όλα τα πράγματα που το περιτριγυρίζουν, μιλώντας στις αισθήσεις του με όλα όσα ακούει και βλέπει από την πρώτη κιόλας μέρα της ζωής του. Γιατί οι ιδέες κι οι αναπαραστάσεις των ανθρώπων, αφού δεν υπήρξαν αρχικά τίποτα περισσότερο από γεννήματα των πραγματικών φυσικών και κοινωνικών γεγονότων, με την έννοια ότι υπήρξαν η αντανάκλαση ή η αντήχησή τους μέσα στον ανθρώπινο εγκέφαλο και η, ας πούμε, ιδεατή και λίγο πολύ συνετή αναπαραγωγή των γεγονότων αυτών από τούτο το απόλυτα υλικό όργανο της

ανθρώπινης σκέψης, αποκτούν αργότερα, αφού πρώτα θεμελιωθούν για τα καλά, με τον τρόπο που εξήγησα, μες στη συλλογική συνείδηση μιας οποιασδήποτε κοινωνίας, τη δύναμη να γίνουν με τη σειρά τους αίτια που γεννούν καινούρια γεγονότα, όχι καθαρά φυσικά αλλά κοινωνικά. Στο τέλος, τροποποιούν και μεταμορφώνουν, πολύ αργόσυρτα είν' αλήθεια, την ύπαρξη, τις συνήθειες και τους θεσμούς των ανθρώπων, κοντολογίς όλες τις σχέσεις των ανθρώπων μέσα στην κοινωνία· επιπλέον, με την ενσάρκωσή τους μέσα στα πιο καθημερινά πράγματα της καθημερινής ζωής του καθενός, γίνονται αισθητές, απτές για όλους, ακόμα και για τα παιδιά. Έτσι, κάθε καινούρια γενιά τις βλέπει να μπαίνουν μέσα της και να την διαποτίζουν από τα πιο τρυφερά παιδικά της χρόνια· όταν φτάνει στην ώριμη ηλικία, οπότε αρχίζει καθαρά και η δουλειά της δικής της σκέψης που αναγκαστικά συνοδεύεται από μια καινούρια κριτική, βρίσκει μέσα της καθώς και στην κοινωνία που την περιτριγυρίζει, έναν ολόκληρο κόσμο καθιερωμένων σκέψεων ή αναπαραστάσεων που της χρησιμεύουν σαν αφετηρία και της δίνουν κατά κάποιον τρόπο την πρώτη ύλη ή το υλικό για την δική της πνευματική και ηθική δουλειά. Τόσο πολλές είναι οι παραδοσιακές και κοινές σε όλους φαντασίες, ώστε οι μεταφυσικοί, έχοντας απατηθεί απ' τον ολότελα ασυναισθητο και αδιόρατο τρόπο με τον οποίο, προερχόμενες απ' τα έξω, περνούν μέσα στον εγκέφαλο των παιδιών και εντυπώνονται σ' αυτόν πριν καν τα παιδιά μπορέσουν ν' αποκτήσουν συνείδηση του ίδιου τους του εαυτού, τις ονομάζουν λαθεμένα **έμφυτες ιδέες**.

Τέτοιες είναι οι γενικές ή αφηρημένες ιδέες για το Θεό και την ψυχή, ιδέες ολότελα παράλογες αλλά αναπόφευκτες, μοιραίες στην ιστορική εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος που φτάνει πολύ αργόσυρτα στο διάβα των αιώνων στην ορθολογική και κριτική γνώση του εαυτού του και των ιδιαίτερων εκδηλώσεών του, που ξεκινά πάντα απ' το παράλογο για να φτάσει στην αλήθεια, και απ' την υποδούλωση για να κατα-

κτήσει την ελευθερία· ιδέες καθυγιασμένες από τη γενική αμάθεια και από την ηλιθιότητα ολόκληρων αιώνων, καθώς και από το ευνόητο συμφέρον των προνομιούχων τάξεων, σε σημείο που ακόμα και σήμερα, κανένας δε θα μπορούσε να μιλήσει ανοιχτά και σε γλώσσα κατανοητή στο λαό εναντίον τους, δίχως να ξεσηκώσει εναντίον του μια αριθμητικά σεβαστή μερίδα του λαού και δίχως να διατρέξει τον κίνδυνο να λιθοβοληθεί από την αστικήν υποκρισία. Πλάι σ' αυτές τις ολότελα αφηρημένες ιδέες και πάντα σε πολύ στενή σχέση μ' αυτές, ο έφηβος βρίσκεται μέσα στην κοινωνία και σαν επακόλουθο της πανίσχυρης επιρροής που ασκεί αυτή η τελευταία πάνω του από τα παιδικά του κιόλας χρόνια, βρίσκεται μέσα του ένα πλήθος άλλων αναπαραστάσεων ή ιδεών πολύ πιο συγκεκριμένα καθορισμένων και που αγγίζουν από πιο κοντά την πραγματική ζωή και την καθημερινή ύπαρξη του ανθρώπου. Τέτοιες είναι οι αναπαραστάσεις που αναφέρονται στη φύση και στον άνθρωπο, στη δικαιοσύνη, στα καθήκοντα και στα δικαιώματα των ατόμων και των τάξεων, στις κοινωνικές σχέσεις, στην οικογένεια, στην ιδιοκτησία, στο κράτος και σε πολλά άλλα ζητήματα που έχουν να κάνουν με τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους. Όλες αυτές τις ιδέες που βρίσκεται ενσαρκωμένες στα πράγματα και στους ανθρώπους, από γεννησιμού του, και που εντυπώνονται στο πνεύμα του με την εκπαίδευση και την αγωγή που λαμβάνει πριν ακόμα φτάσει στη γνώση του εαυτού του, τις ξαναβρίσκει αργότερα επικυρωμένες, ερμηνευμένες και σχολιασμένες απ' τις θεωρίες που εκφράζουν τη γενική συνείδηση ή τις συλλογικές προλήψεις, καθώς και απ' όλους τους θρησκευτικούς, πολιτικούς και οικονομικούς θεσμούς της κοινωνίας στην οποία ανήκει. Και είναι ο ίδιος τόσο εμποτισμένος απ' αυτές, ώστε κι αν ακόμα δεν ενδιαφέρεται προσωπικά να τις υπερασπιστεί, γίνεται παρόλα αυτά συνεργός τους άθελά του, με όλες του τις υλικές, πνευματικές και ηθικές συνήθειες.

Αυτό που θα 'πρεπε, λοιπόν, να μας ξαφνιάζει δεν

είναι η πανίσχυρη επίδραση που ασκούν τούτες οι ιδέες - που εκφράζουν τη συλλογική συνείδηση της κοινωνίας - πάνω στη μεγάλη μάζα των ανθρώπων, αλλά μάλλον το αντίθετο: το ότι δηλαδή βρίσκονται μέσα σ' αυτή τη μάζα άνθρωποι που έχουν τη σκέψη, τη θέληση και το θάρρος να τις καταπολεμήσουν. Γιατί η πίεση της κοινωνίας πάνω στο άτομο είναι συντριπτική, και δεν υπάρχει κανένας χαρακτήρας αρκετά δυνατός ούτε και κανένα πνεύμα αρκετά ισχυρό ώστε να μπορούσαν να υποστηρίξουν ότι είναι απρόσβλητα από τις μολυσματικές επιδράσεις τούτης της δεσποτικής και συνάμα ακαταμάχητης επιρροής.

Τίποτα δεν αποδεικνύει τον κοινωνικό χαρακτήρα του ανθρώπου καλύτερα απ' όσο τούτη η επιρροή. Θα 'λεγε κανείς ότι η συλλογική συνείδηση μιας οποιασδήποτε κοινωνίας, ενσαρκωμένη τόσο τους μεγάλους δημόσιους θεσμούς όσο και σ' όλες τις λεπτομέρειες της ιδιωτικής ζωής όλων των μελών της και που χρησιμεύουν σα βάση για όλες τις θεωρίες τους, σχηματίζουν κάτι σαν φυσικό περιβάλλον, κάτι σαν πνευματική και ηθική ατμόσφαιρα, ενοχλητική μα και απόλυτα απαραίτητη για τη ζωή τους. Εκείνη τα εξουσιάζει και την ίδια στιγμή εκείνη τα στηρίζει, τα συνδέει μεταξύ τους με εθιμικές σχέσεις που αναγκαστικά καθορίζονται απ' αυτήν· παρέχει στον καθένα την ασφάλεια, τη σιγουριά, και συγκροτεί για όλους τον υπέρτατο όρο για τη ζωή των πολλών, δηλαδή τον εκχυδαϊσμό, την κοινοτοπία και τη μονοτονία.

Οι πιο πολλοί άνθρωποι, όχι μονάχα απ' τις λαϊκές μάζες αλλά κι απ' τις προνομιούχες τάξεις που 'ναι συνήθως όχι μόνο εξίσου μορφωμένες με τις μάζες αλλά και περισσότερο, δεν αισθάνονται ήρεμες και με ησυχασμένη τη συνείδησή τους παρά μόνον όταν οι σκέψεις και όλες οι πράξεις της ζωής τους ακολουθούν πιστά, τυφλά, την παράδοση και τη μονοτονία: « Έτσι σκέφτονταν και έπρατταν οι πατεράδες μας, έτσι πρέπει να σκεφτόμαστε και να πράττουμε κι εμείς· όλος ο κόσμος γύρω μας σκέφτεται και πράττει έτσι· γιατί εμείς να σκεφτόμαστε και να πράττουμε διαφο-

ρετικά απ' όλο τον άλλο κόσμος;» Τα λόγια αυτά εκφράζουν τη φιλοσοφία, τις πεποιθήσεις και την πρακτική του ενενήντα εννέα τοις εκατό των ανθρώπων, ανεξάρτητα από την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκουν. Και, όπως το 'χω κιόλας επισημάνει, αυτό αποτελεί και το πιο σοβαρό εμπόδιο για τη γοργή πρόοδο και απελευθέρωση του ανθρώπινου είδους.

Ποιά είναι τα αίτια της απελπιστικής βραδύτητας που μοιάζει τόσο πολύ με στασιμότητα και που συνιστά, κατά τη γνώμη μου, την πιο μεγάλη δυστυχία για την ανθρωπότητα; Ένα απ' τα πιο σπουδαία είναι αναμφίβολα η αμάθεια των μαζών. Αφού όλες οι κυβερνήσεις και οι προνομιούχες τάξεις - που κρίνουν σκόπιμο να τις κρατήσουν για όσο περισσότερο καιρό γίνεται μες στην αμάθεια, τη θεοσέβεια και τη θρησκευτική πίστη, τρία ουσιαστικά που εκφράζουν πάνω κάτω το ίδιο πράγμα - φροντίζουν στοργικά να μη παρέχεται στις μάζες γενικά και συστηματικά καμία επιστημονική εκπαίδευση, οι μάζες αγνοούν τόσο την ύπαρξη όσο και τη χρήση τούτου του οργάνου της πνευματικής απελευθέρωσης που λέγεται κριτική και που δίχως αυτήν δεν μπορεί να υπάρξει ολοκληρωμένη ηθική και κοινωνική επανάσταση. Οι μάζες που έχουν κάθε συμφέρον να εξεγερθούν εναντίον της κατεστημένης τάξης πραγμάτων, προσδένονται επιπλέον σ' αυτήν μέσα από τη θρησκεία των πατεράδων τους - τούτο το σωτήρα των προνομιούχων τάξεων.

Οι προνομιούχες τάξεις, που δεν έχουν πια σήμερα τι να πουν, που δεν έχουν ούτε θεοσέβεια ούτε θρησκευτική πίστη, προσδένονται με τη σειρά τους σ' αυτήν, εξαιτίας των πολιτικών και κοινωνικών τους συμφερόντων. Είναι αδύνατο, ωστόσο, να πούμε ότι αυτός είναι ο μόνος λόγος που τις κάνει να προσκολλώνται με πάθος στις κυρίαρχες ιδέες. Όσο άσημη γνώμη κι αν έχω για την τωρινή πνευματική και ηθική αξία αυτών των τάξεων, δεν μπορώ να παραδεχτώ ότι μοναδικό κίνητρο των σκέψεων και των πράξεών τους είναι το συμφέρον.

Υπάρχει αναμφίβολα μέσα σε κάθε τάξη και μέσα

σε κάθε κόμμα μια ολιγάριθμη ή πολυάριθμη ομάδα έξυπνων, θρασύτατων και συνειδητά κακόβουλων εκμεταλλευτών, *ανθρώπων ισχυρών* που λέμε, απελευθερωμένων απ' όλες τις πνευματικές και ηθικές προκαταλήψεις, εξίσου αδιάφορων απέναντι σ' όλες τις πεποιθήσεις και που, αν χρειαστεί, θα κάνουν τα πάντα για να πετύχουν τους σκοπούς τους. Αυτοί, όμως οι «διακεκριμένοι» άνθρωποι αποτελούν πάντα, ακόμα και μέσα στις πιο διεφθαρμένες τάξεις, μια ασήμαντη μειονότητα· οι πιο πολλοί, ακόμα και σ' αυτές τις τάξεις, ακολουθάνε σαν τα πρόβατα - όπως κάνει κι ο λαός. Υφίστανται φυσικά την επιρροή των συμφερόντων τους, που κάνει την αντιδραστικότητά τους όρο απαραίτητο για την ύπαρξή τους. Είναι, όμως, αδύνατο να παραδεχτούμε ότι είναι αντιδραστικοί απλώς γιατί υποκύπτουν στα εγωιστικά τους συναισθήματα. Ένα μεγάλο πλήθος ανθρώπων, ακόμα και αρκετά διεφθαρμένων, δε θα μπορούσε να 'ναι τόσο διεστραμμένο όταν δρα συλλογικά. Σε κάθε ένωση πολλών ανθρώπων - και ιδιαίτερα στις παραδοσιακές, ιστορικές ενώσεις όπως οι τάξεις, ακόμα κι όταν αυτές έχουν φτάσει στο σημείο να 'χουνε γίνει απόλυτα επιζήμιες ή αντίθετες προς τα συμφέροντα και το δικαίο όλου του κόσμου - υπάρχει μια αρχή ηθικής, μια θρησκεία, μια οποιαδήποτε πίστη - αναμφίβολα πολύ λίγο ορθολογικές και το πιο συχνά γελοίες και, κατά συνέπεια, μικρονοϊκές αλλά ειλικρινείς - που αποτελούν τον ηθικό όρο που είναι απολύτως απαραίτητος για την ύπαρξή τους.

Το κοινό και θεμελιώδες λάθος όλων των ιδεαλιστών, λάθος που κατά το άλλα είναι λογικότατο επακόλουθο του θεωρητικού τους συστήματος στο σύνολό του, είναι το ότι αναζητούν τη βάση της ηθικής μέσα στο μεμονωμένο άτομο, ενώ αυτή βρίσκεται μόνο στα άτομα που αποτελούν ομάδα. Για να το αποδείξουμε αυτό, ας αρχίσουμε με σκοπό να κρίνουμε όπως πρέπει, μια για πάντα, το μεμονωμένο ή απόλυτο άτομο των ιδεαλιστών.

Αυτό το μοναχικό και αφηρημένο ανθρώπινο άτομο είναι, όπως και ο Θεός, ένα πλάσμα της φαντασίας: και τα δυο τα δημιούργησε ταυτόχρονα η θεοσεβής φαντασία ή το παιδιάστικο, το μη στοχαστικό, μη πειραματικό και μη κριτικό αλλά το φανταστικό λογικό των λαών αργότερα το επεξεργάστηκαν, τα ερμήνευσαν και τα έκαναν δόγματα οι θεολογικές και μεταφυσικές θεωρίες των ιδεαλιστών στοχαστών. Και τα δυο, αφού αντιπροσωπεύουν μιαν αφαίρεση στερημένη από κάθε περιεχόμενο και ασυμβίβαστη με οποιαδήποτε πραγματικότητα, καταλήγουν στο Μηδέν. Πιστεύω ότι έχω αποδείξει πόσο ανήθικο είναι το πλάσμα της φαντασίας που λέγεται Θεός: πιο κάτω, στο Παράρτημα, θα αποδείξω ότι είναι και παράλογο. Τώρα, θέλω ν' αναλύσω το εξίσου ανήθικο και παράλογο πλάσμα της φαντασίας που λέγεται απόλυτο ή αφηρημένο ανθρώπινο άτομο, που οι ηθικολόγοι της ιδεαλιστικής σχολής το παίρνουν για βάση των πολιτικών και κοινωνικών τους θεωριών.

Δε θα δυσκολευτώ ν' αποδείξω ότι το ανθρώπινο άτομο, που το εκθειάζουν και το αγαπούν, είναι ένα ον ολότελα ανήθικο. Είναι ο εγωισμός προσωποποιημένος, το κατεξοχήν αντικοινωνικό ον. Αφού κατέχει μιαν αθάνατη ψυχή, είναι άπειρο και αυτοτελές: επομένως, δεν έχει ανάγκη από κανέναν, ούτε από το Θεό και, φυσικά, δεν έχει ανάγκη από άλλους ανθρώπους. Λογικά, δε θα μπορούσε ν' ανεχτεί την ύπαρξη ενός ισάξιου μ' αυτό ή ανώτερου ατόμου, εξίσου αθάνατου μ' αυτό και εξίσου άπειρου, είτε πιο αθάνατου ή πιο άπειρου απ' αυτό, είτε στο πλάι του είτε από πάνω του. Θα όφειλε να είναι ο μοναδικός άνθρωπος πάνω στη γη - τι λέω, θα όφειλε να μπορεί να λέει στον εαυτό του ότι είναι το μοναδικό ον, ότι είναι ο κόσμος όλος. Γιατί το άπειρο που βρίσκει κάτι, οτιδήποτε, έξω απ' αυτό, βρίσκει κάποιο όριο, δεν είναι πια το άπειρο: δυο άπειρα που συναντιώνται, αλληλοαναιρούνται.

Γιατί τάχα οι θεολόγοι και οι μεταφυσικοί, που παρουσιάζονται σε άλλες περιπτώσεις τόσο δεινοί λογικοί, έχουν διαπράξει κι εξακολουθούν να διαπράτ-

τούν τούτη τη λογική ασυνέπεια; Γιατί, δηλαδή, παραδέχονται ότι υπάρχουν πολλοί άνθρωποι εξίσου αθάνατοι, μ' άλλα λόγια εξίσου άπειροι, και ότι από πάνω τους υπάρχει ένας Θεός ακόμα πιο αθάνατος και ακόμα πιο άπειρος; Υποχρεώθηκαν να το κάνουν αυτό, γιατί τους ήταν απολύτως αδύνατο ν' αρνηθούν την πραγματική ύπαρξη, τη θνητότητα καθώς και την αμοιβαία ανεξαρτησία εκατομμυρίων ανθρώπινων όντων που έζησαν κι εξακολουθούν να ζουν πάνω σ' αυτή τη γη. Πρόκειται για ένα γεγονός που, παρόλη τους την καλή θέληση, δεν μπορούν να το παραγνωρίσουν. Λογικά, θα 'πρεπε να είχαν συμπεράνει απ' αυτό ότι οι ψυχές δεν είναι αθάνατες, καθώς και ότι δεν έχουν ύπαρξη ξεχωριστή απ' τα σωματικά και θνητά τους περιβλήματα: επιπλέον, ότι περιορίζοντας τον εαυτό τους κι ανακαλύπτοντας ότι εξαρτώνται ο ένας από τον άλλον, συναντώντας έξω απ' τον εαυτό τους και άπειρα άλλα διαφορετικά αντικείμενα, τα ανθρώπινα όντα, όπως και όλα όσα υπάρχουν στον κόσμο αυτόν, είναι όντα παροδικά, περιορισμένα και πεπερασμένα. Αν, όμως, το παραδεχόντουσαν αυτό, θα 'πρεπε ν' απαρνηθούν τις ίδιες τις βάσεις των ιδεαλιστικών τους θεωριών, θα 'πρεπε να πάρουν τη θέση τους κάτω απ' το λάβαρο του καθαρού υλισμού, ή της πειραματικής και ορθολογικής επιστήμης. Προς τα εκεί τους σπρώχνει και η δυνατή φωνή του αιώνα μας.

Κλείνουν τ' αυτιά τους σ' αυτή τη φωνή. Η φύση τους - των εμπνευσμένων, των προφητών, των δογματικών και των παπάδων - και το πνεύμα τους - που αναπτύχτηκε με τα λεπτόλογα ψέματα της μεταφυσικής, που 'ναι συνηθισμένο στο μισόφωτο των ιδεαλιστικών φαντασιώσεων - εξεγείρονται εναντίον των ξεκάθαρων συμπερασμάτων και εναντίον της φωτεινής απλής αλήθειας. Φοβούνται τόσο την αλήθεια, ώστε προτιμούν να υποστηρίζουν την αντίφαση που δημιουργούν εκείνοι οι ίδιοι μ' αυτό το παράλογο πλάσμα της φαντασίας, την αθάνατη ψυχή, είτε γυρεύουν να βρουν τη λύση μέσα σ' έναν καινούριο παραλογισμό.

μέσα στο πλάσμα της φαντασίας που λέγεται Θεός. Απ' τη σκοπιά της θεωρίας, ο Θεός δεν είναι στην πραγματικότητα τίποτε άλλο, παρεκτός το τελευταίο αποκούμπι και η υπέρτατη έκφραση όλων των παραλογισμών και των αντιφάσεων του ιδεαλισμού. Μέσα στη θεολογία, που αντιπροσωπεύει την παιδιάστικη και απλοϊκή μεταφυσική, παρουσιάζεται σαν η βάση και το κυρίως αίτιο του παράλογου· μέσα όμως στην καθαρή μεταφυσική, δηλαδή μέσα στη λεπτόλογα επεξεργασμένη κι ορθολογικοποιημένη θεολογία, αποτελεί αντίθετα το έσχατο αίτιο και την υπέρτατη καταφυγή, με την έννοια ότι όλες τις αντιφάσεις που φαίνονται άλυτες μέσα στον πραγματικό κόσμο, τις ερμηνεύουν μέσα στο Θεό και διαμέσου του Θεού, δηλαδή διαμέσου του παράλογου που το 'χουν στολίσει όσο γίνεται περισσότερο με μίαν επίφαση ορθολογικότητας.

Η ύπαρξη ενός προσωπικού Θεού και η αθανασία της ψυχής είναι δυο πλάσματα της φαντασίας αξεχώριστα, είναι οι δυο πόλοι του ίδιου απόλυτου παραλογισμού, που ο καθένας τους φέρνει στο μυαλό τον άλλον, και που ο καθένας τους γυρεύει μάταια να ερμηνευτεί με βάση τον άλλον, ν' ανακαλύψει το λόγο της ύπαρξής του μέσα στον άλλον. Το ίδιο ισχύει και για την κατάφωρη αντίφαση που υπάρχει ανάμεσα στο υποτιθέμενο άπειρο του κάθε ανθρώπου και στο πραγματικό γεγονός ότι υπάρχουν πολλοί άνθρωποι, άρα ένα μεγάλο πλήθος από άπειρα όντα που βρίσκονται το ένα έξω από τ' άλλο και που αναγκαστικά περιορίζουν το ένα το άλλο· ανάμεσα στη θνητότητα και στην αθανασία τους· ανάμεσα στη φυσική τους εξάρτηση και στην απόλυτη ανεξαρτησία του ενός απ' το άλλο. Γι' αυτές τις αντιφάσεις, οι ιδεαλιστές έχουν μονάχα μίαν απάντηση: το Θεό. - Αν η απάντηση αυτή δεν σας εξηγεί τίποτα, κι αν δεν σας ικανοποιεί, τόσο το χειρότερο για σας. Άλλην απάντηση, δεν μπορούν να σας δώσουν.

Τα πλάσματα της φαντασίας που λέγονται αθανασία της ψυχής και ηθική του ατόμου - που το δεύτερο

είναι αναγκαίο επακόλουθο του πρώτου - αποτελούν την άρνηση κάθε ηθικής. Και, απ' αυτή την άποψη, πρέπει να δώσουμε δικιο στους θεολόγους που, όντας πολύ πιο συνεπείς και πιο λογικοί απ' τους μεταφυσικούς, αρνιούνται κατηγορηματικά αυτό που φτάσανε να ονομάζουν οι άνθρωποι σήμερα *ανεξάρτητη ηθική*· διακηρύσσουν οι θεολόγοι λογικότερα ότι απ' τη στιγμή που κάποιος παραδέχεται την αθανασία της ψυχής και την ύπαρξη του Θεού, οφείλει ν' αναγνωρίσει και το ότι μπορεί να υπάρχει μόνο μια ηθική, δηλαδή ο θειϊκός νόμος, ο νόμος τον οποίον αποκάλυψε ο Θεός, η θρησκευτική μ' άλλα λόγια ηθική, δηλαδή η σχέση της αθάνατης ψυχής με το Θεό διαμέσου της Θεϊκής Χάρης. Έξω απ' αυτή την ανορθολογική, θαυματουργική και μυστικιστική σχέση, τη μόνη άγια και τη μόνη επιθυμητή, κι έξω από τις συνέπειες που απορρέουν απ' αυτήν για τον άνθρωπο, όλες οι άλλες σχέσεις έχουν αξία μηδαμινή. Η θειϊκή ηθική είναι η απόλυτη άρνηση της ανθρώπινης ηθικής.

Η θειϊκή ηθική έχει βρει την τέλεια έκφρασή της στην ακόλουθη χριστιανική ρήση: «Αγάπα το Θεό περισσότερο απ' τον εαυτό σου, και τον πλησίον σου, το διπλανό σου, όσο και τον εαυτό σου», πράγμα που υποδηλώνει τη θυσία τόσο του διπλανού σου όσο και του εαυτού σου στο Θεό. Η θυσία του εαυτού μας μπορεί να χαρακτηριστεί ανοησία· η θυσία, όμως, του διπλανού μας είναι, από ανθρώπινη σκοπιά, απολύτως ανήθικη. Και γιατί υποχρεώνομαι να κάνω μίαν απάνθρωπη θυσία; Για τη σωτηρία της ψυχής μου. Αυτή είναι η τελευταία λέξη του χριστιανισμού. Επομένως, για να είμαι αρεστός στο Θεό και για να σώσω την ψυχή μου, πρέπει να θυσιάσω το διπλανό μου. Αυτό είναι ο απόλυτος εγωισμός. Ο εγωισμός αυτός που δεν περιορίζεται, δεν καταστρέφεται αλλά μονάχα μασκαρεύεται στον Καθολικισμό με την καταναγκαστική συλλογικότητα και με την εξουσιαστική, ιεραρχική και δεσποτική ενότητα της Εκκλησίας, εμφανίζεται με όλη την κυνική σαφήνεια στον Προτεσταντισμό, που είναι ένα είδος θρησκευτικού «*ο σώζων εαυτόν σωθήτω*».

Οι μεταφυσικοί, με τη σειρά τους, πασχίζουν να συγκαλύψουν τον εγωισμό αυτόν, που είναι η εγγενής και θεμελιώδης αρχή όλων των ιδεαλιστικών θεωριών, μιλώντας ελάχιστα, όσο λιγότερο γίνεται για τις σχέσεις του ανθρώπου με το Θεό, και όσο περισσότερο γίνεται για τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους. Πράγμα που δεν είναι καθόλου ωραίο, ούτε ειλικρινές, ούτε και λογικό από μέρους τους· γιατί απ' τη στιγμή που κάποιος παραδέχεται ότι υπάρχει Θεός, είναι υποχρεωμένος ν' αναγνωρίσει πως είναι ανάγκη να υπάρχουν και σχέσεις του ανθρώπου με το Θεό· και οφείλει ν' αναγνωρίσει ότι μπροστά σ' αυτές τις σχέσεις με το απόλυτο και υπέρτατο ον, όλες οι άλλες σχέσεις είναι κατανάγκη κιβδηλές. Είτε ο Θεός δεν είναι Θεός, είτε η παρουσία του απορροφά και καταστρέφει τα πάντα. Ας προχωρήσουμε, όμως...

Οι μεταφυσικοί, λοιπόν, αναζητούν την ηθική μέσα στις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και, ταυτόχρονα, διατείνονται ότι η ηθική είναι ένα γεγονός απόλυτα ατομικό, ένας θείκος νόμος γραμμένος μέσα στην καρδιά του κάθε ανθρώπου, ανεξάρτητα από τις σχέσεις του με τους άλλους ανθρώπους. Να ποια είναι η αξεριζωτή αντίφαση που πάνω της θεμελιώνεται η ηθική θεωρία των ιδεαλιστών. Απ' τη στιγμή που κουβαλώ μέσα μου, πριν απ' όλες τις σχέσεις μου με την κοινωνία και μετά συνέπεια ανεξάρτητα από κάθε επίδραση τούτης της κοινωνίας πάνω μου, έναν ηθικό νόμο γραμμένο πρωταρχικά από τον ίδιο το Θεό μες στην καρδιά μου, αυτός ο ηθικός νόμος είναι αναγκαστικά ξένος και αδιάφορος, αν όχι και εχθρικός, προς την ύπαρξή μου μέσα στην κοινωνία· ο ηθικός αυτός νόμος, δεν μπορεί να αφορά τις σχέσεις μου με τους ανθρώπους, και μπορεί να ρυθμίζει μόνο τις σχέσεις μου με το Θεό, όπως πολύ λογικά βεβαιώνει η θεολογία. Όσο για τους ανθρώπους, με βάση το νόμο αυτό, είναι για μένα ολότελα ξένοι. Αφού ο ηθικός νόμος έχει διαμορφωθεί κι έχει γραφεί μες στην καρδιά μου ανεξάρτητα απ' όλες μου τις σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους, δεν μπορεί να 'χει καμιά σχέση μ'

αυτούς.

Θα μπορούσε, όμως, κάποιος να πει: ο νόμος αυτός σας προστάζει συγκεκριμένα ν' αγαπάτε τους ανθρώπους όσο και τον εαυτό σας, γιατί οι άνθρωποι είναι ίσοι με σας· να μη κάνετε σ' αυτούς ό,τι δε θέλετε να κάνουν κι εκείνοι σε σας, να προσέχετε να τους φέρεστε διαρκώς σαν ίσους, σαν ηθικά ισότιμους και με γνώμονά σας τη δικαιοσύνη. Σ' αυτό απαντώ ότι: αν είν' αλήθεια πως ο ηθικός νόμος περιλαμβάνει τούτη την εντολή, οφείλω απ' αυτό να συμπεράνω ότι δεν είναι διαμορφωμένος και ότι δεν έχει γραφεί μόνο μέσα στη δική μου καρδιά· προϋποθέτει αναγκαστικά την προγενέστερη ύπαρξη των σχέσεών μου μ' άλλους ανθρώπους, με τους όμοιούς μου, και κατά συνέπεια δε δημιουργεί τούτες τις σχέσεις αλλά, βρίσκοντάς τες κιόλας εγκαθιδρυμένες απ' τη φύση, τις ρυθμίζει μονάχα κι αποτελεί κατά κάποιον τρόπο την αναπτυσσόμενη τους εκδήλωση, την εξήγησή τους και το επακόλουθό τους. Έπεται απ' τα παραπάνω ότι ο ηθικός νόμος δεν είναι γεγονός ατομικό αλλά κοινωνικό, ότι είναι δηλαδή δημιούργημα της κοινωνίας.

Αν δεν συνέβαινε αυτό, ο ηθικός νόμος, που 'ναι γραμμένος μες στην καρδιά μου, θα 'ταν παράλογος· θα ρυθμίζε τις σχέσεις μου με όντα με τα οποία δε θα 'χα καμιά σχέση και που θα αγνοούσα ακόμα και την ύπαρξή τους.

Σ' αυτό, οι μεταφυσικοί δίνουν μίαν απάντηση. Λένε ότι κάθε ανθρώπινο άτομο κουβαλά γραμμένον μέσα στην καρδιά του, από τη γέννησή του κιόλας, από το χέρι του ίδιου του Θεού, τον ηθικό τούτο νόμο· μόνο που, ο νόμος αυτός, βρίσκεται αρχικά σε λανθάνουσα κατάσταση, υπάρχει μόνο δυνητικά, δεν είναι πραγματωμένος ούτε και εκδηλώνεται στο ίδιο το άτομο, που δεν μπορεί να τον πραγματώσει και που δε φτάνει να τον αποκρυπτογραφήσει μέσα του, παρά μόνο στο βαθμό που αναπτύσσεται μέσα στην κοινωνία των ομοίων του· κοντολογίς, ότι ο άνθρωπος δεν αποκτά συνείδηση του νόμου αυτού που 'ναι γραμμένος μέσα του, παρά μόνο μέσα απ' τις σχέσεις του με άλλους

ανθρώπους.

Με την εξήγηση αυτήν, που δίχως να 'ναι πειστική είναι τουλάχιστον αληθοφανής, να 'μαστε πάλι στο δόγμα των έμφυτων ιδεών, των έμφυτων συναισθημάτων και των έμφυτων αρχών. Το γνωρίζουμε τούτο το δόγμα: η ανθρώπινη ψυχή - αθάνατη και άπειρη στην ουσία της, αλλά καθορισμένη, περιορισμένη και βεβαρυμένη εξαιτίας του σώματος, και κατά κάποιον τρόπο τυφλωμένη κι εκμηδενισμένη στην πραγματική της ύπαρξη - περιέχει όλες αυτές τις αιώνιες και θείκες αρχές αλλά εν αγνοία της, δίχως αρχικά να υποψιάζεται καν την ύπαρξή τους. Όντας αθάνατη, οφείλει αναγκαστικά να 'ναι αιώνια τόσο σε σχέση με το παρελθόν όσο και σε σχέση με το μέλλον. Γιατί αν είχε κάποια αρχή, θα 'χε αναπόφευκτα και κάποιο τέλος, και δε θα 'ταν διόλου αθάνατη. Τι υπήρξε και τι έκανε στη διάρκεια όλη αυτής της αιωνιότητας που άφησε πίσω της; Μονάχα ο Θεός το ξέρει: όσο για την ψυχή την ίδια, δε θυμάται το παρελθόν, το αγνοεί. Είναι ένα μεγάλο μυστήριο, γεμάτο καυγάδες αντιφάσεις, που για να τις άρουμε θα πρέπει να προσφύγουμε στην υπέρτατη αντίφαση, στο Θεό. Διατηρεί παντοτινά μέσα της, δίχως καθόλου να τις αμφισβητεί, σ' ένα ολότελα μυστηριώδες κομμάτι του είναι της, όλες τις θείκες αρχές. Χαμένη, όμως, μέσα στο γήινο σώμα της, αποκτηνωμένη απ' τις χονδροειδείς υλικές συνθήκες της γέννησης και της ύπαρξής της πάνω στη γη, δεν έχει πια την ικανότητα να τις συλλάβει, ούτε και τη δύναμη να τις ξαναθυμηθεί. Είναι λες και δεν τις είχε καθόλου μέσα της. Να, όμως, που μέσα στην κοινωνία συναντιώνται ένα πλήθος από ανθρώπινες ψυχές, όλες εξίσου αθάνατες εξαιτίας της ουσίας τους, κι όλες εξίσου αποκτηνωμένες, εξευτελισμένες και υλοποιημένες μες στην πραγματική τους ύπαρξη. Πρώτα πρώτα, αναγνωρίζουν τόσο λίγο ή μια την άλλη, ώστε η μια υλοποιημένη ψυχή τρώει την άλλη. Η ανθρωποφαγία ήταν, όπως ξέρουμε, η πρώτη πρακτική του ανθρώπινου είδους. Στη συνέχεια, εξακολουθώντας τον λυσσαλέο αναμεταξύ τους πόλεμο, η καθεμιά πασχίζει να

υποτάξει όλες τις άλλες: πρόκειται για τη μακρά χρονική περίοδο της δουλείας, που φαίνεται πως δεν έχει τελειώσει ούτε σήμερα. Ούτε στην ανθρωποφαγία ούτε στη δουλεία δε βλέπουμε φυσικά το παραμικρό ίχνος απ' τις θείκες αρχές. Μέσα σ' αυτήν, όμως, την ακατάπαυτη σύγκρουση των λαών και των ανθρώπων μεταξύ τους που αποτελεί την ιστορία και εξαιτίας των αναρίθμητων βασάνων που είναι το πιο ξεκάθαρό τους αποτέλεσμα, οι ψυχές σιγά σιγά ξυπνάνε, βγαίνουν από τη νάρκη τους κι από την αποκτήνωσή τους, ξαναβρίσκουν τον εαυτό τους, τον αναγνωρίζουν και εμβαθύνουν ολοένα και περισσότερο στο εσώτερο είναι τους, προκαλούνται και διεγείρονται η μια απ' την άλλη, κι αρχίζουν να θυμούνται τον εαυτό τους, να προαισθάνονται αρχικά και στη συνέχεια να βλέπουν και να νιώθουν πιο καθαρά τις αρχές που χάραξε μέσα τους για πάντα με το ίδιο του το χέρι ο Θεός.

Αυτό το ξύπνημα κι αυτή η ανάμνηση πραγματοποιούνται πρώτα πρώτα μέσα στις ψυχές τις όχι πιο άπειρες και τις όχι πιο αθάνατες, γιατί το αντίθετο θ' αποτελούσε παραλογισμό: το άπειρο, δεν επιδέχεται ούτε αύξηση ούτε ελάττωση, κι αυτό κάνει την ψυχή ακόμα και του πιο μεγάλου ηλίθιου να είναι εξίσου άπειρη και αθάνατη με την ψυχή της πιο κορυφαίας μεγαλοφυίας: πραγματοποιούνται μέσα στις λιγότερο χοντροκομμένα υλοποιημένες ψυχές και κατά συνέπεια στις πιο ικανές να ξυπνήσουν και ν' αναθυμηθούν. Αυτές οι ψυχές είναι των μεγαλοφυών ανθρώπων, των θεόπνευστων, εκείνων που αποκαλύπτουν τη Θεία Χάρη, των νομοθετών και των προφητών. Απ' τη στιγμή που αυτοί οι μεγάλοι και άγιοι άνθρωποι, φωτισμένοι και παρακινημένοι απ' το άγιο πνεύμα, που δίχως τη δική του βοήθεια δε γίνεται τίποτα μεγάλο και καλό μέσα σ' αυτό τον κόσμο, απ' τη στιγμή που ξαναβρίσκουν μέσα τους μιαν απ' αυτές τις θείκες αλήθειες που κάθε άνθρωπος κουβαλά ασύνειδα μες στην ψυχή του, γίνεται φυσικά πολύ εύκολο για τους πιο χοντροκομμένα υλοποιημένους ανθρώπους να κάνουν την ιδίαν ανακάλυψη μέσα τους. Έτσι, κάθε

μεγάλη αλήθεια, όλες οι αιώνιες αρχές που εκδηλώνονται πρώτα πρώτα μέσα στην ιστορία σαν εκ Θεού αποκαλύψεις, περιορίζεται αργότερα σε θεϊκή αλήθεια βέβαια, αλλά σε θεϊκή αλήθεια που ο καθένας οφείλει και μπορεί να την ξαναβρεί μέσα του και να την αναγνωρίσει σαν βάση της άπειρης ουσίας του ή της αθάνατης ψυχής του. Αυτό εξηγεί το πώς μια αλήθεια, που αρχικά την αποκάλυψε ένας μόνον άνθρωπος, με το που διαδίδεται σιγά σιγά παραέξω, βρίσκει απόστολους, λίγους αρχικά και που τους κυνηγάνε όπως και τον ίδιο τον Κύριο οι μάζες και οι επίσημοι εκπρόσωποι της κοινωνίας· διαδίδεται, όμως, ολοένα και περισσότερο, εξαιτίας κι αυτών των ιδίων των καταδιώξεων, και στο τέλος εισβάλλει αργά ή γρήγορα μέσα στη συλλογική συνείδηση και αφού πρώτα υπήρξε για πολύν καιρό μια αλήθεια αποκλειστικά ατομική, μετατρέπεται στο τέλος σε μια κοινωνικά αποδεκτή αλήθεια· πραγματοποιείται κοντά στραβά μες στους δημόσιους και ιδιωτικούς θεσμούς της κοινωνίας, κι έτσι γίνεται σιγά σιγά ο νόμος της.

Να ποια είναι η γενική θεωρία των ηθικολόγων της μεταφυσικής σχολής. Με την πρώτη ματιά, όπως είπα, φαίνεται πειστικότερη και μοιάζει να συμφιλιώνει τα πιο ανόμοια πράγματα: την εκ Θεού αποκάλυψη και το ανθρώπινο λογικό, την αθανασία και την απόλυτη ανεξαρτησία των ατόμων, με τη θνητότητα και την απόλυτή τους εξάρτηση, τον ατομικισμό με το σοσιαλισμό. Αν, όμως, εξετάσουμε από πιο κοντά τούτη τη θεωρία και τις συνέπειές της, εύκολα θα διαπιστώσουμε ότι πρόκειται για μια φαινομενική μόνο συμφιλίωση, που κρύβει κάτω από μια ψεύτικη επίφαση ορθολογισμού και σοσιαλισμού τον παμπάλαιο θρίαμβο του θεϊκού παραλογισμού πάνω στο ανθρώπινο λογικό και του ατομικού εγωισμού πάνω στην κοινωνική αλληλεγγύη. Καταλήγει, σε τελευταία ανάλυση, στο διαχωρισμό και στην απόλυτη απομόνωση των ανθρώπων και, κατά συνέπεια, στην άρνηση κάθε ηθικής.

Παρά το ότι η θεωρία αυτή υποστηρίζει πως είναι καθαρά ορθολογική, αρχίζει με την άρνηση κάθε

λογικού, με το παράλογο, με το πλάσμα της φαντασίας που λέγεται άπειρο να χάνεται μέσα στο πεπερασμένο, ή με την υπόθεση ότι υπάρχει μια ψυχή, ένα πλήθος αθάνατων ψυχών που κατοικούν κι είναι φυλακισμένες μέσα στα θνητά τους σώματα. Για να διορθώσει και για να ερμηνεύσει αυτό τον παραλογισμό, υποχρεώνεται να καταφύγει σε κάτι άλλο, στον κατεξοχήν παραλογισμό, στο Θεό, σ' ένα είδος αθάνατης, προσωπικής, αμετακίνητης ψυχής, που κατοικεί κι είναι φυλακισμένη σ' ένα σύμπαν παροδικό και θνητό και που, παρόλα αυτά, διαφυλάγει την παντογνωσία και την παντοδυναμία της. Όταν κάποιος υποβάλλει αδιάκριτα ερωτήματα, που η θεωρία αυτή είναι φυσικά ανίκανη να τα απαντήσει, γιατί δεν υπάρχει απάντηση για το παράλογο ούτε και ερμηνεία γι' αυτό, αποκρίνεται η θεωρία αυτή με τη φόβερη λέξη «Θεός», με το μυστηριώδες απόλυτο, που δε σημαίνει απολύτως τίποτα ή που σημαίνει το αδύνατο, μ' ένα πράγμα που, σύμφωνα μ' αυτήν, δίνει απάντηση στα πάντα και ερμηνεύει τα πάντα. Πρόκειται για δικό της ζήτημα και για δικαίωμά της, γιατί γι' αυτό το λόγο, επειδή είναι κληρονόμος και λίγο πολύ υπάκουη θηγατέρα της θεολογίας, ονομάζεται μεταφυσική.

Αυτό που πρέπει να εξετάσουμε εδώ, είναι οι ηθικές επιπτώσεις τούτης της θεωρίας. Ας επισημάνουμε πρώτα πρώτα ότι η ηθική της, παρά τη σοσιαλιστική της επίφαση, είναι μια ηθική βαθύτατα, αποκλειστικά, ατομική· έπειτα απ' αυτό, δε θα δυσκολευτούμε πια ν' αποδείξουμε ότι, αφού αυτό είναι το κυρίαρχο χαρακτηριστικό της, αποτελεί στην πραγματικότητα την άρνηση κάθε ηθικής.

Μέσα σ' αυτή τη θεωρία, η αθάνατη και ατομική ψυχή του κάθε ατόμου ξεχωριστά, άπειρη ή απόλυτα αυτόχρονη ως προς την ουσία της και σαν τέτοια μη έχοντας ανάγκη από κανένα απολύτως ον, ούτε κι από σχέσεις με άλλα όντα για να συμπληρωθεί, βρίσκεται φυλακισμένη και κατά κάποιον τρόπο αρχικά εκμηδενισμένη μέσα σ' ένα θνητό σώμα. Όντας σ' αυτή την κατάσταση της πτώσης, που τα αίτια της θα μας

μένουν αναμφίβολα για πάντα άγνωστα αφού το ανθρώπινο πνεύμα είναι ανίκανο να τα εξηγήσει κι αφού η εξήγησή τους δίνεται μόνο με το απόλυτο μυστήριο, με το Θεό· όντας περιορισμένη σ' αυτή την κατάσταση της υλικότητας και της απόλυτης εξάρτησης από τον εξωτερικό κόσμο, η ανθρώπινη ψυχή έχει ανάγκη απ' την κοινωνία για να ξυπνήσει, για ν' αναθυμηθεί τον εαυτό της, για ν' αποκτήσει πάλι συνείδηση του εαυτού της και των θεϊκών αρχών που απ' τις απαρχές της αιωνιότητας τοποθετήθηκαν μέσα της από τον ίδιο το Θεό και αποτελούν την ουσία της. Να ποια είναι ο σοσιαλιστικός χαρακτήρας και το σοσιαλιστικό κομμάτι αυτής της θεωρίας. Οι σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και του κάθε ατόμου με όλα τ' άλλα, κοντολογίς η κοινωνική ζωή, δεν παρουσιάζονται σ' αυτήν παρά μόνο σαν ένα αναγκαίο μέσο ανάπτυξης, σαν γέφυρα και όχι σαν στόχος· ο απόλυτος και έσχατος στόχος για κάθε άνθρωπο είναι κείνος ο ίδιος, έξω απ' όλους τους άλλους ανθρώπους· είναι κείνος ο ίδιος, μπροστά στην απόλυτη ατομικότητα, μπροστά στο Θεό. Ήταν ανάγκη να βγουν οι άνθρωποι απ' τον γήινο εκμηδενισμό τους, να ξαναβρούν τον εαυτό τους, να ξαναποκτήσουν την αθάνατη ουσία τους· απ' τη στιγμή, όμως, που ξαναβρίσκουν την ψυχή, αυτή, μη μπορώντας να ζήσει παρά μόνο μοναχή της, τους γυρίζει την πλάτη και μένει ριγμένη στην περισυλλογή του μυστικιστικού παράλογου, στη λατρεία του Θεού της.

Αν διατηρεί ακόμα κάποιες σχέσεις με τους ανθρώπους, αυτό δε γίνεται από ηθική ανάγκη ούτε κατά συνέπεια από αγάπη για τους ανθρώπους, γιατί κάποιος αγαπά μόνον αυτό που έχει ανάγκη κι αυτό που τον έχει ανάγκη· κι ο άνθρωπος που 'χει ξαναβρεί την άπειρη και αθάνατη ουσία του, όντας αυτόρκτης δεν έχει πια ανάγκη από κανέναν, έχει ανάγκη μόνο από το Θεό, ο οποίος εξαιτίας μιας μυστηριώδους ιδιότητας που μόνον οι μεταφυσικοί την καταλαβαίνουν, φαίνεται να κατέχει μιαν άπειρη και μιαν αθανασία πιο αθάνατη απ' τις αντίστοιχες των

ανθρώπων· έχοντας στο εξής την υποστήριξη της παντογνωσίας και της παντοδυναμίας του Θεού, το άτομο συνέρχεται και γίνεται εσωτερικά ελεύθερο, οπότε δεν μπορεί πια να 'χει ανάγκη απ' τους άλλους ανθρώπους. Αν, επομένως, εξακολουθεί να διατηρεί μερικές σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους αυτό μπορεί να συμβαίνει μόνο για δυο λόγους.

Πρώτα πρώτα, γιατί όσο το άτομο μένει γελοία ντυμένο με το θνητό του σώμα, έχει ανάγκη να φάει, να βρει κατάλυμα, να ντυθεί, να υπερασπίσει τον εαυτό του τόσο από την εξωτερική φύση όσο κι από τις επιθέσεις των ανθρώπων· όταν είναι άνθρωπος πολιτισμένος, έχει ανάγκη από μια ποσότητα υλικών πραγμάτων που συνιστούν την ευπορία, την άνεση, την πολυτέλεια και που μερικά απ' αυτά, άγνωστα στους πατεράδες μας, θεωρούνται σήμερα απ' όλο τον κόσμο αντικείμενα πρώτης ανάγκης. Θα μπορούσε θαυμάσια ν' ακολουθήσει το παράδειγμα των αγίων των περασμένων αιώνων και, αφού απομονωνόταν σε μια σπηλιά, να τρέφεται με ρίζες. Φαίνεται, όμως, ότι αυτό δεν είναι του γούστου των σύγχρονων αγίων που σκέφτονται αναμφίβολα ότι η υλική άνεση είναι απαραίτητη για τη σωτηρία της ψυχής. Επομένως, έχει ανάγκη απ' όλα αυτά τα πράγματα· αυτά τα πράγματα, όμως, μπορούν να παραχτούν μόνο με τη συλλογική δουλειά των ανθρώπων· η μεμονωμένη δουλειά ενός μόνον ανθρώπου θα 'ταν ανίκανη να παράγει έστω και το ένα εκατομμυριοστό τους. Έπεται απ' τα παραπάνω ότι το άτομο που κατέχει την αθάνατη ψυχή και την εσωτερική ελευθερία του ανεξάρτητα απ' την κοινωνία, ο σύγχρονος άγιος, έχει *υλική* ανάγκη απ' αυτή την κοινωνία, δίχως, από ηθική σκοπιά, να την έχει ούτε στο παραμικρό ανάγκη.

Ποιό, όμως, είναι το όνομα που πρέπει να δώσουμε σε σχέσεις που το μόνο κίνητρό τους είναι οι αποκλειστικά υλικές ανάγκες, που ταυτόχρονα δεν επικυρώνονται και δε στηρίζονται από καμία ηθική ανάγκη; Είναι φανερό ότι το μοναδικό όνομα που μπορούσε να δώσουμε σ' αυτές, είναι το όνομα

ΜΙΧΑΗΛ ΜΠΑΚΟΥΝΙΝ

εκμετάλλευση. Και πράγματι, μέσα στη μεταφυσική ηθική και μέσα στην αστική κοινωνία που, όπως ξέρουμε, έχει για βάση της αυτή την ηθική, κάθε άτομο γίνεται αναγκαστικά **εκμεταλλευτής** της κοινωνίας, δηλαδή όλων, και το κράτος - με τις διαφορετικές του μορφές, από το θεοκρατικό κράτος και την πιο απόλυτη μοναρχία μέχρι την πιο δημοκρατική αβασίλευτη δημοκρατία που βασιίζεται στο πιο πλατύ γενικό δικαίωμα ψήφου - δεν είναι τίποτε άλλο παρά ο ρυθμιστής και ο εγγυητής αυτής της αμοιβαίας εκμετάλλευσης.

Μέσα στην αστική κοινωνία, που βασιίζεται στη μεταφυσική ηθική, κάθε άτομο, εξαιτίας της ανάγκης ή εξαιτίας της λογικής της θέσης του, παρουσιάζεται σαν εκμεταλλευτής των άλλων, γιατί έχει ανάγκη, **υλικά** μεν απ' όλους, **ηθικά** δε από κανέναν. Επομένως, ο καθένας, αν απομακρυνθεί απ' την κοινωνική αλληλεγγύη που την βλέπει σαν εμπόδιο για την ολόπλευρη ελευθερία της ψυχής του μα και την επιζητά σαν μέσο απαραίτητο για τη διατήρηση του σώματός του, την βλέπει μόνον από τη σκοπιά της υλικής, της προσωπικής του χρησιμότητας και της φέρνει, της δίνει μόνον όσα είναι απολύτως απαραίτητα για να 'χει όχι το δικαίωμα αλλά και την εξουσία να εξασφαλίσει για τον εαυτό του τούτη τη χρησιμότητα. Κοντολογίς, ο καθένας την βλέπει σαν εκμεταλλευτή. Όταν, όμως, όλοι είναι εξίσου εκμεταλλευτές, πρέπει αναγκαστικά να υπάρχουν ευτυχισμένοι και δυστυχισμένοι, γιατί κάθε εκμετάλλευση προϋποθέτει και εκμεταλλεόμενους. Υπάρχουν, επομένως, εκμεταλλευτές που είναι εκμεταλλευτές συνάμα δυναμικά και πραγματικά και άλλοι, το μεγάλο πλήθος, ο λαός, που είναι εκμεταλλευτές μόνο δυναμικά, που θα 'θελαν να 'ναι εκμεταλλευτές, μα στην πραγματικότητα δεν είναι. Στην πράξη είναι οι αιώνια εκμεταλλεόμενοι. Σε κοινωνική οικονομία, να λοιπόν σε τι καταλήγει η μεταφυσική ή αστική ηθική σ' έναν ανελέητο και αχαλίνωτο πόλεμο όλων των ανθρώπων μεταξύ τους, σ' έναν λυσσαλέο πόλεμο όπου οι πολλοί χάνονται για να εξασφαλιστεί ο

θρίαμβος και η ευημερία των λίγων.

Ο δεύτερος λόγος που μπορεί να σπρώξει έναν άνθρωπο που έχει συνειδητοποιήσει ολόπλευρα τον εαυτό του να διατηρήσει τις σχέσεις του με τους άλλους ανθρώπους, είναι η επιθυμία να γίνει αρεστός στο Θεό και το καθήκον να εκπληρώσει τη δεύτερη εντολή του Θεού· η πρώτη είναι να αγαπάς το Θεό περισσότερο απ' τον εαυτό σου, και η δεύτερη να αγαπάς τους ανθρώπους, τους διπλανούς σου, όσο και τον εαυτό σου και να τους κάνεις, **για την αγάπη του Θεού**, όλα τα καλά που επιθυμείς να σου κάνουν κι αυτοί.

Προσέξτε τούτα τα λόγια: **«για την αγάπη του Θεού»**. Εκφράζουν τέλεια το χαρακτήρα της μοναδικής ανθρωπίνης αγάπης που είναι δυνατό να υπάρχει μέσα στη μεταφυσική ηθική, που συγκεκριμένα επιβάλλει να μην αγαπάμε καθόλου τους ανθρώπους για τους εαυτούς τους, επειδή αυτό είναι για μας ανάγκη, αλλά μόνο για να γίνουμε αρεστοί στον υπέρτατο Κύριο. Εξάλλου, έτσι θα 'πρεπε να 'ναι τα πράγματα· γιατί απ' τη στιγμή που η μεταφυσική παραδέχεται την ύπαρξη ενός Θεού και τις σχέσεις του ανθρώπου με το Θεό, οφείλει, όπως και η θεολογία, να υποτάξει σ' αυτές όλες τις ανθρωπίνες σχέσεις. Η ιδέα του Θεού απορροφά, καταστρέφει όλα όσα δεν είναι Θεός, και αντικαθιστά όλες τις ανθρωπίνες και γήινες πραγματικότητες με τα θείκα πλάσματα της φαντασίας.

Στη μεταφυσική ηθική, όπως είπα, ο άνθρωπος που απόκτησε συνείδηση της αθάνατης ψυχής του και της ατομικής τους ελευθερίας μπροστά στο Θεό και μέσα στο Θεό, δεν μπορεί ν' αγαπάει τους ανθρώπους, γιατί ηθικά δεν τους έχει ανάγκη και γιατί κάποιος μπορεί ν' αγαπήσει, όπως πρόσθεσα, μόνον αυτά που 'χουν ανάγκη απ' αυτή την αγάπη.

Αν κάποιος πιστέψει τα όσα λένε γι' αυτά οι θεολόγοι και οι μεταφυσικοί, ο πρώτος όρος καλύπτεται τέλεια στις σχέσεις του ανθρώπου με το Θεό, γιατί υποστηρίζουν ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να κάνει δίχως το Θεό. Ο άνθρωπος, λοιπόν, μπορεί να κάνει ν' αγαπά το Θεό, γιατί τον έχει ανάγκη. Όσο για τον

δεύτερο όρο, για το ότι δηλαδή μπορεί ν' αγαπήσει μόνον εκείνον που 'χει ανάγκη απ' αυτή την αγάπη, δεν τον βρίσκουμε να καλύπτεται στις σχέσεις του ανθρώπου με το Θεό. Θα 'ταν ασέβεια να πούμε ότι ο Θεός μπορεί να 'χει ανάγκη από την αγάπη των ανθρώπων. Γιατί, «να 'χεις ανάγκη», σημαίνει να σου λείπει ένα πράγμα που 'ναι αναγκαίο για την πληρότητα της ύπαρξής σου, είναι επομένως μια εκδήλωση αδυναμίας, μια ομολογία έλλειψης. Ο Θεός, ο απόλυτα αυτόνομος, δεν μπορεί να 'χει ανάγκη από κανέναν και από τίποτα. Μη έχοντας καμιά ανάγκη από την αγάπη των ανθρώπων, δεν μπορεί να τους αγαπάει κι αυτό που ονομάζεται «αγάπη του» για τους ανθρώπους είναι μόνο μια απόλυτη συντριβή, παρόμοια και φυσικά πιο θαυμαστή ακόμα απ' αυτήν που ο πανίσχυρος Αυτοκράτορας της Γερμανίας έχει σήμερα για όλους τους υπηκόους του. Η αγάπη των ανθρώπων για το Θεό, μοιάζει τόσο πολύ με την αγάπη των γερμανών γι' αυτό το μονάρχη που 'γινε σήμερα πανίσχυρος, ώστε μπροστά στο Θεό, δε γνωρίζουν δύναμη πιο μεγάλη απ' τη δική του.

Η αληθινή, πραγματική αγάπη, έκφραση μιας αμοιβαίας και ισοδύναμης και για τους δυο ανάγκης, μπορεί να υπάρξει μόνον ανάμεσα σε ίσους. Η αγάπη του ανώτερου για τον κατώτερο, είναι η συντριβή, η καταπίεση κι η περιφρόνηση, είναι ο εγωισμός, η αλαζονεία κι η ματαιοδοξία που θριαμβεύουν μες στο συναίσθημα ενός μεγαλείου που βασιλεύει στον εξευτελισμό των άλλων. Η αγάπη του κατώτερου για τον ανώτερο, είναι η ταπείνωση, οι τρόμοι και οι ελπίδες του δούλου που περιμένει απ' τον κύριο και αφέντη του είτε τη δυστυχία είτε την ευτυχία.

Να ποιός είναι ο χαρακτήρας της λεγόμενης αγάπης του Θεού για τους ανθρώπους και των ανθρώπων για το Θεό. Είναι ο δεσποτισμός του ενός και η υποδούλωση των άλλων.

Τι σημαίνουν, λοιπόν τα λόγια «αγαπάτε τους ανθρώπους και κάνετε τους το καλό για την αγάπη του Θεού;» Σημαίνουν να τους φέρεστε όπως θέλει να

τους φέρεστε ο Θεός. Και πώς θέλει να τους φέρεστε ο Θεός; Σα να 'ναι δούλοι. Ο Θεός, από τη φύση του, είναι υποχρεωμένος να τους φέρεται έτσι. Όντας κείνος ο ίδιος ο απόλυτος Κύριος και αφέντης, είναι υποχρεωμένος να τους βλέπει σαν απόλυτα δούλους· αν τους βλέπει έτσι, δεν μπορεί να κάνει ποτέ τίποτε άλλο έξω απ' το να τους φέρεται ανάλογα. Για να τους ελευθερώσει θα 'χε στη διάθεσή του ένα μόνο μέσο· θα 'πρεπε να παραιτηθεί, να εκμηδενιστεί και να εξαφανιστεί. Η απαίτηση, όμως, αυτή θα 'ταν υπερβολική για την παντοδυναμία του. Μπορεί πολύ καλά - για να συμφιλιώσει την περιεργή αγάπη που νιώθει για τους ανθρώπους με την αιώνια δικαιοσύνη του, την όχι λιγότερο ιδιόρρυθμη - να θυσιάσει τον μονογενή του υιό, όπως μας το ιστορεί το Ευαγγέλιο· αλλά το να παραιτηθεί, ν' αυτοκτονήσει για την αγάπη των ανθρώπων, αυτό δε θα το κάνει ποτέ, εκτός κι αν τον αναγκάσει να το κάνει η επιστημονική κριτική. Όσο η εύπιστη φαντασία των ανθρώπων του επιτρέπει να υπάρχει, θα 'ναι πάντα ο απόλυτος άρχοντας, ο Κύριος των δούλων. Είναι, λοιπόν, φανερό ότι το να φερνόμαστε στους ανθρώπους σύμφωνα μ' όσα λέει ο Θεός, δεν μπορεί να σημαίνει τίποτε άλλο πέρα απ' το να τους φερνόμαστε σα να 'ναι δούλοι. Το ν' αγαπάμε τους ανθρώπους σύμφωνα μ' όσα λέει ο Θεός, σημαίνει ν' αγαπάμε την υποδούλωσή τους. Εγώ, όντας άτομο αθάνατο και ολοκληρωμένο χάρη στο Θεό, και που αισθάνομαι ελεύθερος ακριβώς γιατί είμαι δούλος του Θεού, δεν έχω ανάγκη από κανέναν άνθρωπο για να κάνω πληρέστερη την ευδαιμονία της πνευματικής και ηθικής μου ύπαρξης, αλλά διατηρώ τις σχέσεις μου μ' αυτούς απλώς για να υπακούσω στο Θεό· αγαπώντας τους για την αγάπη του Θεού και φερνόμενος σ' αυτούς όπως λέει ο Θεός, θέλω να 'ναι δούλοι του Θεού όπως κι εγώ. Επομένως, αν θέλει ο ανώτατος Κύριος να με εκλέξει για να κάνω να υπερισχύσει η άγια θέλησή του πάνω στη γη, πρόθυμα θα υποχρεώσω τους άλλους ανθρώπους να υπακούσουν με τη βία. Να ποιος είναι ο αληθινός χαρακτήρας αυτού που οι

ειλικρινείς και σοβαροί λάτρεις του Θεού ονομάζουν ανθρώπινη αγάπη τους. Δεν πρόκειται, δηλαδή, τόσο για την αφοσίωση αυτών που αγαπούν, όσο για την καταναγκαστική θυσία εκείνων που αποτελούν τα αντικείμενα ή μάλλον τα θύματα τούτης της αγάπης. Δεν πρόκειται για την απελευθέρωσή τους αλλά για την υποδούλωσή τους προς μεγαλύτερη δόξα του Θεού. Μ' αυτό τον τρόπο μετατρέπεται η θείκη εξουσία σε ανθρώπινη εξουσία, και μ' αυτό τον τρόπο ιδρύει η Εκκλησία το κράτος.

Σύμφωνα μ' όσα λέει η θεωρία, όλοι οι άνθρωποι θα 'πρεπε να υπηρετούν το Θεό μ' αυτό τον τρόπο. Όπως ξέρουμε όμως, όλοι είναι κλητοί, αλλά λίγοι είναι οι εκλεκτοί. Κι εξάλλου, αν όλοι ήταν εξίσου ικανοί να εκπληρώσουν τις επιθυμίες του Θεού, δηλαδή, αν όλοι είχαν φτάσει στον ίδιο βαθμό πνευματικής και ηθικής τελειοποίησης, αγιότητας και ελευθερίας μέσα στο Θεό, η υπηρεσία αυτή θα γινόταν άχρηστη. Αν είναι απαραίτητη, είναι γιατί οι άνθρωποι στη μεγάλη πλειονότητά τους δεν έχουν φτάσει σ' αυτό το σημείο· από τα παραπάνω έπεται ότι, αυτή τη μάζα που 'ναι ακόμα αμαθής και άθνη, θα 'πρεπε να την αγαπάμε και να της φερνόμαστε σύμφωνα μ' όσα λέει ο Θεός· μ' άλλα λόγια, θα 'πρεπε να κυβερνιέται και να υποτάσσεται σε μια μειονότητα αγίων, που ο Θεός δε θα παραλείπει να τους διαλέγει κείνος ο ίδιος με τον άλφα ή βήτα τρόπο και να τους τοποθετεί σε θέση προνομιακή που θα τους επιτρέπει να εκπληρώνουν το καθήκον αυτό(7).

Η μυσταγωγική φράση για τη διακυβέρνηση των λαϊκών μαζών, για το καλό τους αναμφίβολα, για τη σωτηρία των ψυχών τους, αν όχι και για τη σωτηρία των σωμάτων τους, μέσα στα θεοκρατικά κι αριστοκρατικά κράτη, από τους άγιους και τους αριστοκράτες, και μέσα στα δογματικά, φιλελεύθερα κράτη, καθώς και στα δημοκρατικά που βασιζονται στο γενικό δικαίωμα ψήφου, από τους έξυπνους και τους πλούσιους, είναι το ίδιο: «**Όλα για το λαό, τίποτα από το λαό**». Πράγμα που σημαίνει ότι οι άγιοι, οι αριστοκράτες ή

μάλλον οι προνομιούχοι άνθρωποι είτε απ' τη σκοπιά της επιστημονικά αναπτυγμένης εξυπνάδας είτε απ' τη σκοπιά του πλούτου, όντας πολύ πιο απομακρυσμένοι απ' τον ιδεαλισμό ή απ' το Θεό λένε οι μεν, από το λογικό, τη δικαιοσύνη και την αληθινή ελευθερία λένε οι δε, απ' όσο είναι απομακρυσμένες οι λαϊκές μάζες, έχουν την ιερή και ευγενή αποστολή να τις καθοδηγήσουν. Θυσιάζοντας τα συμφέροντά τους και παραμελώντας τις υποθέσεις τους, θα πρέπει ν' αφοσιωθούν στην ευτυχία του μικρού τους αδερφού, του λαού. Η διακυβέρνηση δεν είναι απόλαυση, είναι ένα επώδυνο καθήκον: δεν αναζητά κανείς σ' αυτήν την ικανοποίηση της φιλοδοξίας ή της ματαιοδοξίας ή της προσωπικής του πλεονεξίας, αλλά μόνο την ευκαιρία να θυσιαστεί για την ευτυχία όλου του κόσμου. Γι' αυτό αναμφίβολα και ο αριθμός των ανταγωνιζόμενων για τις ανώτερες δημόσιες θέσεις είναι τόσο μικρός, και γι' αυτό οι βασιλιάδες κι οι υπουργοί, καθώς και οι ανώτεροι και κατώτεροι δημόσιοι λειτουργοί, δέχονται την εξουσία με βαριά καρδιά.

Αυτά, λοιπόν, είναι, μέσα στην κοινωνία όπως την βλέπει η θεωρία των μεταφυσικών, τα δυο διαφορετικά και μάλιστα αντιτιθέμενα είδη των σχέσεων που μπορεί να υπάρξουν ανάμεσα στους ανθρώπους. Το πρώτο είναι αυτό της εκμετάλλευσης και το δεύτερο είναι αυτό της διακυβέρνησης. Αν είναι αλήθεια ότι διακυβέρνηση σημαίνει να θυσιάζεσαι για το καλό εκείνων που κυβερνάς, αυτή η δεύτερη σχέση βρίσκεται στην πραγματικότητα σε απόλυτη αντίφαση με την πρώτη, μ' αυτήν της εκμετάλλευσης. Ας προσέξουμε, όμως, καλά. Σύμφωνα με την ιδεαλιστική θεωρία, είτε τη θεολογική είτε τη μεταφυσική, η έκφραση «**το καλό των μαζών**» δεν μπορεί να σημαίνει την επίγεια ευημερία τους, ούτε και την επίγεια ευτυχία τους· τι είναι λίγες δεκάδες χρόνια επίγειας ζωής σε σύγκριση με την αιωνιότητα! Πρέπει, λοιπόν, να κυβερνά κανείς τις μάζες όχι με στόχο τούτη τη χυδαία ευτυχία που δίνουν οι υλικές δυνάμεις πάνω στη γη, αλλά με στόχο την αιώνια σωτηρία τους. Οι υλικές στέρσεις και τα

υλικά βάσανα μπορούν εξάλλου να θεωρηθούν έλλειψη εκπαίδευσης, αφού είναι αποδεδειγμένο ότι υπερβολικά πολλές σωματικές απολαύσεις σκοτώνουν την αθάνατη ψυχή. Τότε, όμως, η αντίφαση αίρεται: **εκμεταλλεύομαι και κυβερνώ σημαίνουν το ίδιο πράγμα**, το ένα συμπληρώνει το άλλο και το ένα χρησιμεύει στο άλλο σαν μέσο για την επιτυχία του σκοπού του.

Εκμετάλλευση και διακυβέρνηση, είναι τα δυο αξεχώριστα στοιχεία του συνόλου που ονομάζεται πολιτική. Η πρώτη, δίνει τα μέσα για να κυβερνάς και συγκροτεί τόσο την αναγκαία βάση όσο και το στόχο κάθε λογής διακυβέρνησης, που με τη σειρά της κατοχυρώνει και νομιμοποιεί την εξουσία να εκμεταλλεύεσαι τους άλλους. Από τις απαρχές κιόλας της ιστορίας, αυτά έχουν διαμορφώσει την πραγματική ζωή όλων των κρατών: θεοκρατικών, μοναρχικών, αριστοκρατικών και ακόμα δημοκρατικών. Προηγούμενως και μέχρι τη μεγάλη επανάσταση του τέλους του 18ου αιώνα, τη στενή τους σύνδεση την έκρυσαν τα πλάσματα της φαντασίας που λέγονταν θρησκεία, βασιλιάς και ιππότης: από τότε που το βάνουσο χέρι της αστικής τάξης έσκιζε όλους τους πέπλους, που στο κάτω κάτω ήταν αρκετά διάφανοι, από τότε που η επαναστατική της πνοή διέλυσε όλα αυτά τα άχρηστα πλάσματα της φαντασίας, που από πίσω τους η Εκκλησία και το κράτος, η θεοκρατία, η μοναρχία και η αριστοκρατία μπόρεσαν για τόσον καιρό να εκπληρώνουν ανεμπόδιστα όλες τις ιστορικές τους αισχρότητες: από τότε που η αστική τάξη, ενοχλημένη από το να 'ναι άκμονας έγινε με τη σειρά της σφύρα: κοντολογίς, από τότε που εκείνη εγκαθίδρυσε το σύγχρονο κράτος, αυτή η μοιραία σύνδεση έγινε για όλους μια αλήθεια ολοφάνερη και αναμφισβήτητη.

Η εκμετάλλευση είναι το ορατό σώμα, και η κυβέρνηση είναι η ψυχή του αστικού καθεστώτος. Και όπως είδαμε, τόσο η μια όσο κι η άλλη, μέσα στην τόσο στενή αυτή σύνδεση, είναι τόσο από θεωρητική όσο και από πρακτική άποψη η αναγκαία και πιστή

έκφραση του μεταφυσικού ιδεαλισμού, το αναπόφευκτο επακόλουθο αυτού του αστικού δόγματος που αναζητά την ελευθερία και την ηθική των ατόμων έξω απ' την κοινωνική αλληλεγγύη. Η θεωρία αυτή καταλήγει στην εκμεταλλευτική διακυβέρνηση από λίγους και εκλεκτούς, στην εκμετάλλευση και στην υποδούλωση των πολλών, και, για όλους, στην άρνηση κάθε ηθικής και κάθε ελευθερίας.

Αφού δείξαμε πώς ο ιδεαλισμός, ξεκινώντας απ' τις αφηρημένες έννοιες του Θεού, απ' την αθανασία των ψυχών, απ' την **πρωταρχική** ελευθερία των ατόμων κι από την ηθική τους που 'ναι ανεξάρτητες από την κοινωνία, φτάνει μοιραία στην επικύρωση της δουλείας και της ανηθικότητας, θα πρέπει τώρα να δείξουμε πώς η πραγματική επιστήμη, ο υλισμός και ο σοσιαλισμός - που η δεύτερη τούτη λέξη δεν είναι τίποτε άλλο πέρα απ' την ορθή και ολοκληρωμένη ανάπτυξη της πρώτης -, ακριβώς γιατί παίρνουν σαν αφετηρία τους την υλική φύση και τη φυσική και πρωταρχική δουλεία των ανθρώπων, και έτσι υποχρεώνονται και γι' αυτό το λόγο ν' αναζητήσουν την απελευθέρωση των ανθρώπων όχι κάπου έξω, αλλά μέσα στους κόλπους της κοινωνίας, όχι εναντίον της αλλά με τη βοήθειά της, οφείλουν εξίσου αναγκαστικά να καταλήξουν στην εγκαθίδρυση της πιο ολόπλευρης ελευθερίας των ανθρώπων και της ανθρώπινης ηθικής.

(Εδώ τελειώνει το χειρόγραφο).

★ ★ ★

Σημειώσεις

1. Ο άγγλος πρώην παπás Ουίλιαμ Γκόντγουιν (1756-1836) θεωρείται ένας από τους πατέρες του αναρχισμού.

Ο γερμανός καθηγητής σε παρθεναγωγείο Μαξ Στίρνερ (που το πραγματικό του όνομα ήταν Κάσπαρ Σμιτ και έζησε από τα 1806 ως τα 1856) είναι ο πιο χαρακτηριστικός εκπρόσωπος του ατομικιστικού αναρχισμού.

Ο γάλλος τυπογράφος Πιέρ Ζοζέ Προυντόν (1809-1865) είναι μια από τις μεγαλύτερες μορφές του πρώιμου αναρχικού κινήματος.

Περισσότερα στοιχεία γι' αυτούς και για τις ιδέες τους μπορεί να βρει ο αναγνώστης στο *Αλφαθητάρι του αναρχισμού*, εκδ. Κατσάνος.

2. «Ανθρωπινότητα», δηλαδή η ιδιότητά του να είσαι άνθρωπος. Ο Μπακούνιν χρησιμοποιεί τον όρο αυτόν σε αντιδιαστολή προς τη ζωικότητα, την ιδιότητα του να είσαι ζώο.

3. Χαασάσιος. Λέξη αράβικη που προέρχεται από τη λέξη χασίς. Έτσι ονομάζονταν τα μέλη ενός μυστικού μοναστικού τάγματος μουσουλμάνων που, στη διάρκεια των Σταυροφοριών, δολοφονούσαν τους εχθρούς της πίστης τους υπό την επήρεια του χασίς. Η λέξη πέρασε στη συνέχεια σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες (ιταλικά, γαλλικά και αγγλικά) και σημαίνει το δολοφόνο.

4. Αμψολουτισμός. Πολιτικό σύστημα που υποστηρίζει ότι όλες οι εξουσίες πρέπει να συγκεντρώνονται στα χέρια του ίδιου προσώπου (ή της ίδιας ομάδας προσώπων).

5. Δογματικοί. Αυτοί που κατά την εποχή της Παλινόρθωσης της Μοναρχίας στη Γαλλία υποστήριζαν τις φιλελεύθερες πολιτικές θεωρίες, δηλαδή την εφαρμογή της Χάρτας του 1814.

6. (Κατά λέξη: «Αφήστε να κάνουν, αφήστε να περάσουν»). Η αρχή του πλήρους οικονομικού φιλελευθερισμού (καμία κρατική παρέμβαση στην αγορά, κανένας εισαγωγικός δασμός, κλπ.).

7. (Του Μπακούνιν). Τον παλιό καλό καιρό, όταν η χριστιανική πίστη δεν είχε ακόμα κλονιστεί και αντιπροσω-

πευόταν κυρίως από τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία που βρισκόταν στη μεγαλύτερή της ακμή, ο Θεός δε δυσκολευόταν καθόλου να ορίσει τους εκλεκτούς. Εξυπακούόταν ότι όλοι οι κυρίαρχοι, μεγάλοι και μικροί, κυβερνούσαν με τη χάρη του Θεού, τουλάχιστον αν δεν είχαν αφοριστεί. Η αριστοκρατία βίαζε τα προνόμιά της πάνω στην ευλογία της αγίας Εκκλησίας. Ο προτεσταντισμός πάλι, που, αναμφίβολα παρά τις προθέσεις του, συνέβαλε σημαντικά στην καταστροφή της πίστης, άφησε, απ' αυτή την άποψη τουλάχιστον, ολότελα άθικτο το χριστιανικό δόγμα: « Όλες οι εξουσίες, επανέλαβε μαζί με τον απόστολο Παύλο, απορρέουν απ' το Θεό». Έφτασε να ενισχύσει την εξουσία των βασιλιάδων διακηρύσσοντας ότι προέρχεται απευθείας απ' το Θεό και δεν έχει ανάγκη από την παρέμβαση της Εκκλησίας: απεναντίας, υπέταξε την Εκκλησία στην πολιτική εξουσία. Από τότε, όμως, που η φιλοσοφία του τελευταίου αιώνα, συμμαχώντας με την αστική επανάσταση, κατάφερε ένα χτύπημα θανάσιμο στην πίστη και ανέτρεψε όλους τους θεσμούς που βασιζόνταν πάνω σ' αυτή την πίστη, το δόγμα της εξουσίας δυσκολεύεται να επανεγκαθιδρυθεί μες στη συνείδηση των ανθρώπων. Οι τωρινοί βασιλιάδες εξακολουθούν φυσικά να ονομάζονται βασιλιάδες **«με τη χάρη του Θεού»** (ελέω Θεού) αυτές οι λέξεις όμως, που είχαν κάποτε μια τόσο ζωντανή, τόσο ισχυρή και τόσο πραγματική σημασία, δε θεωρούνται πια από τις **μορφωμένες** τάξεις καθώς και από μια μερίδα του ίδιου του λαού, τίποτε άλλο πέρα από μια έκφραση γερασμένη και κοινότοπη, που στο βάθος δε σημαίνει απολύτως τίποτε. Ο Ναπολέων ο Γ' προσπάθησε να την ξανανιώσει προσθέτοντάς της το ακόλουθο συμπλήρωμα: **«και με τη δέληση του λαού»**, που προστιθέμενη στην πρώτη είτε αναιρείται και συνάμα την αναιρεί, είτε σημαίνει πως ό,τι θέλει ο λαός το θέλει κι ο Θεός. Μένει να μάθουμε τι θέλει ο λαός, και ποιο είναι το όργανο που εκφράζει με τον πιο πιστό τρόπο τούτη τη θέληση. Οι ριζοσπάστες δημοκράτες φαντάζονται ότι την εκφράζει πάντα με τον πιο πιστό τρόπο η Εθνοσυνέλευση που εκλέγεται με καθολική ψηφοφορία. Άλλοι, ακόμα πιο ριζοσπάστες, προσθέτουν σ' αυτό και τα **δημοψηφίσματα**, την απευθείας ψηφοφορία όλου του λαού πάνω σε κάθε κάπως σημαντικό καινούριο νόμο. Όλοι, συντηρητικοί, φιλελεύθεροι, μετριοπαθείς ριζοσπάστες και εξτρεμιστές ριζοσπάστες, συμφωνούν σ' ένα σημείο: είτε ο λαός κυβερνιέται από βασιλιά, είτε εκλέγει ο ίδιος τους κυβερνήτες και τα αφεντικά του, είτε τους επιβάλλουν κάποιοι άλλοι, πρέπει

να 'χει κυβερνήτες και αφεντικά. Μη έχοντας ο λαός εξυπνάδα, πρέπει ν' αφήνει να τον κυβερνάνε άλλοι, αυτοί που έχουν.

Ενώ κατά τους περασμένους αιώνες ζητούσαν απλοϊκά την εξουσία στο όνομα του Θεού, σήμερα δογματικά τη ζητούν στο όνομα της εξυπνάδας: αυτοί που ζητούν την εξουσία, δεν είναι πια οι παπάδες μιας διαλυμένης θρησκείας αλλά οι διπλωματούχοι παπάδες της δογματικής εξυπνάδας, κι αυτό σ' έναν καιρό που η εξυπνάδα ετούτη έχει ολοφάνερα χρεωκοπήσει. Γιατί ποτέ οι μορφωμένοι και σοφοί άνθρωποι, και γενικά αυτοί που ονομάζονται φωτισμένες τάξεις δεν έδειξαν μια τέτοια ηθική κατάπτωση, μια τέτοια δειλία, έναν τέτοιο εγωισμό και μια τέτοια πλήρη απουσία πεποιθήσεων όπως αυτά που δείχνουν στις μέρες μας. Εξατίας της δειλίας, παρά τις γνώσεις τους, οι τάξεις αυτές έχουν παραμείνει κουτές, δεν καταλαβαίνουν τίποτα, επιθυμούν μόνο τη συντήρηση αυτού που υπάρχει, και ελπίζουν ανόητα ότι θα σταματήσουν την πορεία της ιστορίας με την κτηνώδη βία της στρατιωτικής δικτατορίας, που στα πόδια της είναι σήμερα ταπεινά γονατισμένες.

Όπως άλλοτε οι εκπρόσωποι της θείκης εξυπνάδας και της θείκης εξουσίας, η Εκκλησία και οι παπάδες, ήταν περισσότερο απ' όσο πρέπει φανερά συνδεδεμένοι με την οικονομική εκμετάλλευση των μαζών, πράγμα που ήταν και το κύριο αίτιο της πτώσης τους, έτσι και σήμερα οι εκπρόσωποι της ανθρώπινης εξυπνάδας και της ανθρώπινης εξουσίας, το κράτος, οι σοφοί και οι φωτισμένες τάξεις, ταυτίζονται περισσότερο απ' όσο πρέπει φανερά με το ίδιο τούτο έργο της κτηνώδους και άδικης εκμετάλλευσης - κι έτσι δεν μπορούν να διατηρήσουν έστω και την παραμικρή ηθική δύναμη και το παραμικρό ηθικό κύρος. Αφού αισθάνονται να τους καταδικάζει και η ίδια η συνείδησή τους, νιώθουν ξεμασκαρεμένοι και δεν έχουν άλλη διέξοδο εναντίον της περιφρόνησης που ξερουν ότι δικαιολογημένα τους αξίζει, έξω απ' την αμφοβόρα επιχειρηματολογία της οργανωμένης και ένοπλης βίας. Αυτό που αποτελεί σήμερα το κράτος, το ορατό σώμα της εκμεταλλευτικής και δογματικής εξυπνάδας των προνομιούχων τάξεων, είναι τούτη η οργάνωση που βασίζεται σε τρία μισητά πράγματα: στη γραφειοκρατία, στην αστυνομία και στο μόνιμο στρατό.

Εναντίον αυτής της σαπισμένης και ετοιμοθάνατης εξυπνάδας, ξυπνά και παίρνει μορφή μέσα στις λαϊκές μάζες μια καινούρια εξυπνάδα, νέα και ρωμαλέα, γεμάτη μέλλον και ζωή, αναμφίβολα όχι ακόμα επιστημονικά αναπτυγμένη αλλά

που προσβλέπει στην καινούρια επιστήμη που 'ναι απαλλαγμένη απ' όλες τις ανοησίες της μεταφυσικής και της θεολογίας. Αυτή η εξυπνάδα δε θα 'χει ούτε διπλωματούχους καθηγητές, ούτε προφήτες, ούτε παπάδες, αλλά θα λάμπει μέσα στον καθένα και μέσα σ' όλους, και δε θα θεμελιώσει ούτε καινούρια Εκκλησία ούτε καινούριο κράτος· θα καταστρέψει μέχρι και τα τελευταία υπολείμματα αυτής της θανάσιμης και καταραμένης αρχής της εξουσίας, τόσο της ανθρώπινης όσο και της θείκης, και θα δώσει στον καθένα την ολόπλευρη ελευθερία του. Μ' αυτό τον τρόπο, θα πραγματώσει την ισότητα, την αλληλεγγύη και την αδελφοσύνη όλων των ανθρώπων.

★ ★ ★